Единъ особитъ звукъ въ родопското нарѣчие.

(Приeто отъ историко-филологическия клонъ въ заседанието му на 14. IX. 1904.)

Отъ **А. Теодоровъ Баланъ.**

Когато славни Миклошичъ готвѣше второто издание (1879) отъ Lautlehre на своята важна Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, той познаваше само такива звукове на българската рѣчь, каквито изобразяваше обикновената българска книга. Нему се не вѣрваше дори, да се чуятъ истински у българитѣ и други нѣкои звукове, които бѣха отбѣлѣзали изъ живи говори Григоровичъ, Верковичъ, Миладиновци, и що напомняха кирилометодиевскитѣ, старобългарскитѣ **ж, ѧ** (срв. Vergl. Gram. [2]I. 35, 93); той охотно отмина и ония странни звуковни означения *оа*, *иоа*, *иое*, *иео* у Чолакова (Бълг. нар. сборникъ 1872. 114, 256, 321 и др.), подъ които инакъ завѣрно би съзрѣлъ нѣщо особито за българското звукословие. Тепърва слѣдъ години недовѣрието и неприязнята на Миклошича къмъ тия податки поослабнаха: въ Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen 1883. 13, 15 той поне отбѣлѣжи *оа* и *ън (ъм)* за **ж**. Между туй умножаванитѣ едностайно пóкази отъ български говори и научни по тѣхъ издиряния откриха и дотвърдиха пóвече невѣрвани отъ Миклошича, недосѣщани отъ него и незнайни нему и на други живи български звукове. Срѣди тия подирнитѣ менѣ ми се струва най-особитъ единъ, който се срѣща въ родопското нарѣчие.

Самото „родопско нарѣчие“ като понятие въ българската диялектология е ново и още неустановено. Въ единъ сборникъ, урежданъ за почесть на професоръ Дринова въ Харковъ, азъ изложихъ мнѣнията на разни книжовници и учени за едно третьо българско нарѣчие, припомнихъ основитѣ за отлика въ българския езикъ на три нарѣчия, вмѣсто досегашнитѣ двѣ, и прѣдставихъ широкитѣ простори на Родопитѣ (сѣверна Родопа съ тритѣ ѝ дѣла, западенъ, централенъ и източенъ, и южна Родопа) като изходно землище на третьото нарѣчие, южнобългарско (покрай източното и западно) или родопско.

Прѣки посочвания за оня особитъ звукъ въ родопското нарѣчие (или поне въ най-характерния отъ родопскитѣ говори, ахърчелебийския), върху който искамъ да се спра въ тоя приносъ, захващатъ да се вѣстятъ въ обнародваното езиковно градиво изъ Родопитѣ едвамъ отъ 1872. година насамъ, отъ „Българскый народенъ сборникъ“ на В. Чолаковъ, часть I. и едничка. За В. Григоровичъ, както се види, тоя звукъ останалъ съвсѣмъ укритъ; а у Верковича, който прави нѣкои забѣлѣжки и за говора къмъ западна Родопа (Доспатъ) въ „Описаніе быта македонскихъ болгаръ“ М. 1868, налитаме върху пó-ясно посочване за особитъ звукъ — „*отворено* или *затворено ô*“ — у родопскитѣ помаци тепърва въ прѣдговора на „Веда словена“ I, 1874. XVI. Домашни български граматици, каквито бѣха за особитоститѣ на българския езикъ по нарѣчия или говори Неофитъ Рилски, Христодулъ Костовичъ, Иванъ Андреовъ (пó-късно Богоровъ). Гаврилъ Кръстьовичъ, Партени Зографски, не знаятъ нищо за нѣкоя особитость въ говоритѣ на родопскитѣ планини. Не се паднало отъ тамъ никакво градивце и въ бѣлѣжития сборникъ отъ „Бѫлгарски народни пѣсни“ на братя Миладиновци, Загребъ 1861, при все че той бѣ поелъ нѣщо и изъ немакедонски краини.

Сборникътъ на Чолакова пръвъ донася за домашния и външенъ книжовенъ свѣтъ пѣсни, приказки, баилки и гатанки изъ Родопитѣ, а именно изъ селата Устово (турски Читакъ), Карлуково (двѣтѣ въ Ахърчелебийско) и Скребатно (Неврокопско). Вече въ прѣдговора си (XIV. зб.) Чолаковъ обръща вниманието на четеца върху устовскитѣ и карлуковски материяли (114—15, 255—7, 321—30), чието „нарѣчие“ намира „твърдѣ интересно въ филологическо отношение“; а въ сѫщность такъвъ интересъ прѣдставя и материялътъ отъ Скребатно (122). Въ тоя подирния съглеждаме веднага звукословни и морфоложки случаи, както: к*о*са нев*ѣ*ста съ дл*о*га кр*ѫ*пица, в*о*же ц*ь*рно, п*о*лна гора, м*і*осо яде, амбаръ град*і*отъ, въ пещъ-*о*, игл*о*-та, изъ гѫрбъ-*о*, стань-*о;* срѣщу тѣхъ пъкъ: г*а*зъ-о, д*я*тето, ог*а*ня, ц*а*рвенъ. Като си отмислимъ книжатния правописъ на записувача на тоя материялъ, възможната намѣса въ него на школската граматика и езикъ било отъ страна на записувача, или на редактора; и като приложимъ своя опитность за изговоръ слѣдовитъ на приведенитѣ случаи, ние ще можемъ да установимъ по тѣхъ, че за коренни и мѣнитвени старобългарски звукове **ѫ, ъ, ь, ѧ** имаме въ Скребатно отмѣници — 1) подъ назвукъ обикновено *о,* съ твърда или мека прѣдходна съгласка (сир. *о* или ’*о*),

и 2) безъ назвукъ обикновено *а* (за **ѫ** и **ъ**) и *е* (за **ь**, **ѧ**). По тая своя особитость Скребатно припомня оня говоръ въ Дебърско, въ най-западния кжтъ на Македония, въ който вече Григоровичъ бѣше отбѣлѣзалъ думитѣ *мо*жъ, і*о*же, *ю*зыкъ (= і*о*зик) и др. (Очеркъ путешествія[2], 165), а´умножиха за него вѣститѣ Зографски, Верковичъ, Дриновъ, Илиевъ, Шапкаревъ, Икономовъ, Облакъ. Ала изцѣло говорътъ отъ Скребатно се дружи къмъ говоритѣ на изтокъ по Родопитѣ, дѣто сж и Устово съ Карлуково. Тука пъкъ ни ударятъ на очи случаитѣ п*оа*тникъ е дош*иоа*лъ сн*оа*хулю, нап*оа*лнила съ п*оа*рсть, уп*иое*налъ пушкана, т*иео*вна тевница, та си глав*оа*на прив*оа*рза, *я*д*оа*тъ и пі*ио*ть, срѣщу други — притажна ли е *те*вница, н*а*щя, ф*а*рли отъ гърбънъ кепяна, с*а*рдцѣ-ну, *я*б*а*лка, *ю*ме. Отмислимъ ли си и въ тия случаи правописнитѣ навици,[1]) за да изкараме една слѣдовитость на изговора, ще намѣримъ както и въ случаитѣ отъ Скребатно, че за коренни и мѣнитвени **ѫ**, **ъ**, **ь**, **ѧ** въ Устово и Карлуково стоятъ отмѣницитѣ — 1) подъ назвукъ (обикновено) *оа, иоа, иое, иео, ио,* и 2) безъ назвукъ (обикновено) *а* (за **ѫ** и **ъ**) и *е* (за **ь**, **ѧ**).

Безъ да се спираме върху безназвучнитѣ отмѣници *а* и *е,* та да диримъ, какъвъ имъ е истинскиятъ, не буквенъ гласежъ, ние ще застанемъ прѣдъ назвучнитѣ отмѣници *о, ’о* (Скребатно) и *оа, иоа, иое, иео, ио* (Устово, Карлуково).

Нѣмаме по̂вече подробни податки за говора въ Скребатно, съ помощьта на които да освободимъ отъ всѣко съмнѣние истинския изговоръ на отмѣницата му, означена у Чолакова съ правописната буква *о;* защото ако простремъ областьта на Верковичовото „отворено или затворено *ô* у родопскитѣ помаци“ и надъ Скребатно — а за това не биха ни липсували основи — ще бждемъ веднага принудени да опрѣдѣлимъ, какво е това *ô* изобщо фонетически и дали е то въ Скребатно отворено или затворено, и кога какъ гласи. По̂-надолу намъ ще се обяви една особита отмѣница *о* въ Чепино, въ най-горнитѣ отлози на западна Родопа, и твърдѣ е за вѣрване, да бжде еднаква съ нея и скребатенската. Инакъ стои работата съ устовскитѣ и карлуковски (нека кажемъ съ една дума — ахърчелебийски) отмѣници, понеже за тѣхъ податкитѣ, съ които разполагаме (и писмени, и устни), сж дори прѣобилни. А прѣди да пристжпимъ къмъ опрѣдѣляне гласежа на тия отмѣници, нека уста-

[1]) Записувачътъ на тия материяли И. Бѣлковски, като ги чете сега, самъ посочва въ тѣхъ много звукословни грѣшки, допуснати или направени отъ редакцията на сборника.

новимъ, що се е мислило отъ записувачитѣ имъ у Чолакова подъ нѣколкото (петь на брой) графични комбинации.

Случаитѣ, дѣто срѣщаме у Чолакова комбинациитѣ *оа, иоа, иое, иео, ио,* навождатъ опитния четецъ право върху мисъльта, че това сж буквени спрежки, дѣто не отдѣлно всѣка буква, но изцѣло спрежката има своя фонетична стойность, и че тия спрежки, въ графична неволя избрани за означение на особити гласежи, сочатъ къмъ положение подиръ твърда съгласка и подиръ мека. Възъ основа на тая мисъль ще се отдѣли спрежката *оа* за отмѣницитѣ слѣдъ твърда съгласка, а еднаквитѣ отмѣници слѣдъ мека съгласка ще останатъ прѣдставени подъ спрежкитѣ *иоа, иое, иео, ио* Началната буква *и* въ тия спрежки е безъ друго оня бѣлѣгъ, що има да прѣдаде мекостьта на прѣдходната съгласка, и затуй можемъ положително да го държимъ за такова *й* (— j), съ каквото и хърватитѣ напримѣръ смекчаватъ на писмо гласежа на твърдитѣ съгласки l, n (lj, nj). Поради това буквата *и* = *й* принадлежи на означението на мекитѣ съгласки прѣдъ назвучнитѣ отмѣници за **ж**, **ъ**, **ѧ**, **ь**,[1]) та за означението на самитѣ тия отмѣници биха служили вече токо спрежкитѣ *оа, ое, ео* и едноставната буква *о*. А отъ тѣхъ *оа* се изравнява съсъ спрежката *оа* подиръ твърда съгласка, *о* пъкъ ще да се посрѣща съсъ скребатенското *о*, за да оправдае едно отъ Верковичовитѣ „отворено или затворено *ô* у родопскитѣ помаци". Какво означаватъ тогава подиръ мека съгласка осталитѣ спрежки *ое, ео?* За правиленъ отговоръ на това питане пакъ трѣба да прѣцѣнимъ конкретнитѣ случаи, дѣто сж употрѣбени тия спрежки (упи*ое*налъ, ти*ео*вна). Тамъ е явно, че записувачътъ, откакъ се мжчилъ да отбѣлѣжи (съсъ *и*) една мекость на прѣдходна съгласка, чувствувалъ подиръ тая единъ особитъ гласежъ, който подъ влиянието и на мекостьта въ сричката не му се вѣскалъ като обикновено *о*, ала не билъ ни *е*, но нѣщо негли посрѣдата или смѣсено. И тая тъкмо особитость на гласежа въ двѣ посоки той отбѣлѣзалъ неопрѣдѣлено съсъ спрежкитѣ *ое* или *ео*. Ако успоредимъ тоя гласежъ „ни *о* ни *е*" съсъ оня, що ни се открива като *о* подиръ мека съгласка (сир. *'о*), може би ще добиемъ такива два особити звука, къмъ каквито пакъ да ни упжтва истинскиятъ смисълъ на израза на Верковича „отворено или затворено *ô*". По тоя начинъ

[1]) Тукъ и нататъкъ ние ще говоримъ за „отмѣници на ж, ъ, ѧ, ь" само въ смисълъ на особити звукове, що отмѣнятъ при извѣстно говорно условие (по прѣдимство подъ назукъ) старобългарскитѣ носовки и ерове; — ние не ще разчленяваме всичкия обсѣгъ на отмѣницитѣ, каквито при разни други условия се вѣстятъ въ родопскитѣ говори за ж, ъ, ѧ, ь по отдѣлно.

достигаме до положението, че подъ спрежкитѣ *иоа*, *иое*, *иео*, *ио* сѫ прѣдставени у Чолакова като ахърчелебийски назвучни отмѣници за **ѫ, ъ, ѧ, ь** подиръ меки съгласки (въ меки срички) особититѣ гласежи *оа*, *о* и „ни *о* ни *е*", което нека бѣлѣжимъ засега съ Верковичовото *ô* (затворено?). Ала гласежъ *оа* стои и подиръ твърди съгласки (въ твърди срички); тогава за приведенитѣ старобългарски звукове намираме въ назвучни твърди и меки срички изобщо ахърчелебийски отмѣници *оа*, *о* и *ô* (— *'оа*, *'о*, *'ô*), съсъ гласежъ, който настоява за по́-близъкъ огледъ.

Отъ двата гласежа *о* и *ô* първиятъ сѣкашъ не твърдѣ е обръщалъ върху си вниманието на записувача на градивото отъ Устово и Карлуково, та е осталалъ бѣлѣзанъ просто съ буквата, употрѣбяна и за всѣка етимоложка гласка *о*; между туй вториятъ завѣрно доста го е затруднявалъ, като го докаралъ най-послѣ до извѣстнитѣ спрежки, дѣто личи нѣщо отъ гласежа на *е*. Ала най-характеренъ за говора на двѣтѣ ахърчелебийски села, най-особитъ му се струвалъ все пакъ оня гласежъ, за който избралъ спрежката *оа*, понеже за него тъкмо намѣрилъ за нужно да направи и една забѣлѣжка на стр. 323. у Чолакова. Нека се обърнеме веднага къмъ гласежа *оа*, за да го разгледаме подъ всички ония пъстри означения, съ каквито отъ разни страни сѫ правени опити, за да се прѣдаде съ по́-тъкмо писмо; — отъ опрѣдѣлението на сѫщината на тоя гласежъ зависи и опрѣдѣлението на гласежитѣ *о* и *ô*, които ще разбираме подъ Верковичовитѣ названия „отворено или затворено *ô*". Обаче по тоя необходимъ пѫть за нашата цѣль, която мѣри да опрѣдѣли фонетически само единъ особитъ звукъ въ родопското нарѣчие, като го отлѫчи отъ други подобни или сродни въ говоритѣ на сѫщото, ние безъ да щеме трѣба да досегнемъ изедно нѣколко нееднакви звука, съ които въ писменитѣ означения се прѣплита оня единъ звукъ. И той ще ни се обяви напоконъ като типиченъ прѣдставитель на единъ купъ звукове, свойствени само на говори отъ родопското нарѣчие като отмѣници на старобългарски (коренни и мѣнитвени) носовки и полугласки.

Споменатата забѣлѣжка (2.) у Чолакова казва, че „*оа* се произнася съ звукъ, който е между *о* и *а*, но малко отворено". Разбира се, че съ това опрѣдѣление още далечъ не е схванато онова учленение на въпросния звукъ, което да го обособи между възможни нѣколко подобни, все „между *о* и *а*", та дори и отворени. Ала горѣ-долу съсъ сѫщитѣ лабави термини се опрѣдѣля гласежътъ на спрежката *оа*, или пъкъ на особития звукъ, за който

е най-напрѣжъ тя употрѣбена, и слѣдъ Чолакова въ разни книги и приноси, досѣгащи ахърчелебийскитѣ говори. Единъ отъ добритѣ познавачи на Ахърчелебийско и тамкашенъ урожденецъ, Христо Константиновъ, вече прѣзъ 1873—5. година тъкмилъ сбирка отъ народни пѣсни на своя край, отъ която едвамъ прѣзъ 1882. г. обнародува нѣщо (пѣсни отъ Карлуково и Пятково) въ „Българска Иллюстрация", София, II. 116—18, 191—2. Във втора забѣлѣжка на стр. 116. Константиновъ ни посочва особития звукъ отъ родопското нарѣчие ето какъ: „думи, които като се превѣдѫтъ на Славянски иматъ гласнитѣ *о*, *у* и *е*, и ударението е върху тия букви, у Помацитѣ се произнасятъ съ единъ гласъ, който може да се обясни съ сливанието на *о* и *а*" (р*оа*ка, д*оа*щеря). А пó-нататъкъ, като прави „нѣколко языковни забелѣжки върху Ахѫчелебийското нарѣчие", Константиновъ добавя (стр. 192), че оня „гласъ" е у тѣхъ подобенъ „на ѫ, но отворено тѫй, щото прилича на единъ гласъ подобенъ между *о* и *а*". Съ това той изповѣда наравно съсъ записувача у Чолакова, че особитиятъ звукъ „между *о* и *а*", сир. „ни *о* ни *а*", е малко-много отворенъ, а свърхъ това, че съдържа въ себе извѣстна прилика съ ѫ = ъ. Така ние добиваме три условия, при които трѣба да се извършува учленението на звука „ни *о* ни *а*": 1. да се натъкмятъ устата за изговоръ на *о*; 2. да се върви къмъ изговоръ на *а*; 3. изговорътъ да се произведе приличенъ на ъ. До тия три условия ни докарватъ и всички други опити за опрѣдѣление на гласежа на особития родопски звукъ, при все че неговото говорно образувание пакъ е останало не напълно опрѣдѣлено.

Означения съ *оа* у Чолакова звукъ М. Дриновъ бѣ оцѣнилъ подиръ лични разпитвания като удължено *о*, понеже и одобряваше да се бѣлѣжи сѫщиятъ съ *ō* („Die Wiedergabe des altslovenischen ѫ und ъ im Neubulgarischen" въ Archiv für slavische Philologie 1881, V. 375); инакъ обаче Дриновъ не го лѫчи отъ изговора на обикновено *о*. Съ това подирното опрѣдѣление биха се изравнили откъмъ учленението си *ō* и *оа*; ала то се противи на онова схващане на изговора на *оа*, каквото се поражда у насъ отъ опрѣдѣленията у Чолакова и у Константинова и каквото само по себе произлиза отъ редицата звукове *оа*, *о* и *ó* („ни *о* ни *е*"), които сѫ отличени въ ахърчелебийското езиковно градиво у Чолакова. Може би Дриновъ е зачулъ вмѣсто отмѣницата *оа* друга (негли отъ другъ родопски говоръ?), която да се изравнява пó-скоро съ едно отъ Верковичовитѣ *ó* (затвореното?); и тогава бихме се

поблазнили да прѣдположимъ, че гуглата надъ *о* у Верковича ще да е нѣкакъ бѣлѣгъ за такава дългота, каквато е забѣлѣзалъ Дриновъ във своето *о* и каквато завѣрно трѣба да сѫществува като четвърто условие и при учленението на *оа* по Константинова.

Прѣзъ 1882. година се заинтересува съ родопскитѣ говори П. Р. Славейковъ (вж. „Рупското или рупаланското българско население и нарѣчие", Наука II. 463—73), комуто е особито ударила на очи една прилика въ говора на най-западнитѣ българи въ Македония и на българитѣ въ най-затънтенитѣ кѫтове на Родопитѣ. Приликата споредъ него състои въ употрѣбата на троякъ членъ и въ отмѣната на старобългарскитѣ носовки съ *о* и *е*. Въ една забѣлѣжка къмъ съобщени пѣсни отъ обиходенитѣ мѣста (Наука, II. 559—70) Славейковъ казва, че въ селата на краинитѣ Чепино, Широка-лѫка и въ село Скребатно еднакво се отмѣнятъ ѫ, ѭ съ *о, іо*. Обаче въ друга забѣлѣжка напомня, че пѣснитѣ, дѣто срѣщаме отмѣницитѣ *о, іо* (= *'о*), сѫ записвани отъ учители, които не се освободили при записването отъ книжовнитѣ навици. И възможно е поради това, да не е тъкмо прѣдставена съ буквата *о* подиръ твърда и мека съгласка оная отмѣница, която е особита по гласежа си въ родопското нарѣчие, или пó-добрѣ въ най-характерния му говоръ ахърчелебийски. Не дава пó-надежно освѣтление за изговора на сѫщата отмѣница и П. Сырку въ разправката си „Рупаланы или рупци, замѣтка по болгарской діалектологіи" (Филологическія записки 1883, IV. 1), съставена по собствени бѣлѣжки и по приноситѣ на Славейкова.

Като се основава върху разправеното отъ Славейкова и Сырку, В. Ягичъ запознава съ прѣдмета читателитѣ на Archiv für slavische Philologie (VII. 320—4: „Rupci oder Rupalani in Thracien und Macedonien, Eigenthümlichkeiten ihres Dialectes"), та казва, че старитѣ носовки се изговарятъ както широко *о* и *е*. Тукъ означението „широко" (за *о*), съпоставено съ означенията „отворено или затворено" (за *ô*) у Верковича, разбира сѣкашъ „отвореното" образуване на особития родопски звукъ. Подъ „широко" и „отворено" у двамата автори трѣба да си мислимъ една и сѫща фонетична боя на оня звукъ *о*, въ който Дриновъ изтъква извѣстна дългота и за който Славейковъ е приелъ просто правописната буква *о*, когато по Верковича той би могълъ да се характеризува отъ тая страна съ гуглата ˆ. А какъ стои Ягичовото „широко *о*" спрѣмо *оа* у Чолакова? Стои завѣрно тъй, както отвореното Верковичово *ô* спрѣмо сѫщия звукъ; а това оправдава горното приравнение на

гласежа по Ягича къмъ оня на отворено *ó* по Верковича. Ягичъ знаеше и отъ пó-рано за ахърчелебийския звукъ *оа* („Wie lautete ж bei den alten Bulgaren" ASPh. III. 317 заб.); ала сега никакъ не го споменува, както и тогава не се спрѣ нарочито прѣдъ гласежа му. Така се отнесе къмъ *оа* и Миклошичъ.

Имайки прѣдъ видъ забѣлѣжкитѣ у Чолакова, на Константинова и Дринова за звуковната стойность на *оа* въ ахърчелебийски езиковни материяли и оцѣнявайки отношението на това *оа* къмъ другитѣ съотвѣтни самогласки въ сжщитѣ материяли, азъ си прѣдставяхъ подъ него звукъ, учленяванъ нѣкакъ като *о*ᵃ (*ᵒо*ᵃ) („За звука ъ въ новобългарския езикъ", Периодическо списание 1883, V. 28). Азъ дори се питахъ, дали „удълженията" изговоръ на *оа* не клони къмъ характеръ двоегласковъ. Пó-сетнѣ, откакъ бѣхъ направилъ една обиколка въ родопската краина Чепино, азъ можáхъ вече положително да се увѣря, че ония *о* у Славейкова, които се посрѣщатъ съ *оа* (нѣйдѣ и *о*) у Чолакова, съвсѣмъ не звучатъ еднакво съ етимоложката самогласка *о* (вж. Периодическо списание 1888, XXV—XXVI. 217 заб.).

Нови езиковни материяли изъ Родопитѣ и нови приноси за характеристика на тамкашнитѣ говори прѣдизвикаха наново и умножиха опититѣ за опрѣдѣление на особития родопски звукъ, покрай който се откриха още и други. К. Иречекъ записа въ Чепино пѣсни (отъ село Баня) и очърта мѣстния говоръ, въ който показа за ж пазвучна отмѣница *о* (Периодическо списание 1884, VIII. 76—94). Ала въ чепинското село Каменица тънко отличатъ етимоложкото *о* отъ отмѣницата за ж, та подъ Иречковото *о* безъ друго трѣба да се мисли за пó-инакъвъ гласежъ. Такъвъ азъ наистина слушахъ прѣзъ 1887. г. и въ Баня, па и въ осталитѣ чепински села, а сжщо и въ таково учленение, което яко се доближава до ахърчелебийското „ни *о* ни *а*".

Землякътъ на Х. Константиновъ и като него познавачъ на родопскитѣ краини С. Н. Шишковъ ни е дарилъ съ немалко свои работи, дѣто не заминува и особития звукъ на родопското нарѣчие. Въ описанието му „Устово, ахж-челебийский окржгъ" (Пловдивъ, 1885), четемъ на стр. 22. слѣднитѣ думи за говора на устовци: „твърдитѣ гласове — *ъ, ь, ж* въ коренътъ на думитѣ се исхвърлятъ и замѣняватъ съ гласнитѣ двойни *оа* или *уо*"; а „когато въ коренътъ се срѣщне — *е, ѣ, я* — измѣняватъ се на — *ьо* или *йо*... Това измѣнение въ произношението на думитѣ до толкова е коренно, щото мжчно може человѣкъ да накаръ родоп-

чянинъ да произнесе тъмногласнитѣ *ъ, ь* и *ж*". Както всѣки може да съгледа, Шишковъ не притежава школуванъ граматически езикъ, за да изкаже правилно онова, щото е наблюдавалъ въ устовския говоръ. Така нешколувано се изказва за езиковни явления и Константиновъ. При все това отъ приведенитѣ думи на Шишкова е явно, че въ Устово не се чуятъ въ корени (въ сѫщность подъ назвукъ) звуковетѣ *ъ, ь, ж,* но вмѣсто тѣхъ стоятъ отмѣници — *оа* или *уо* и (въ меки срички) *о*. Първата и третята отмѣница сѫ вече извѣстни отъ пó-прѣдишни автори (Чолаковъ, Славейковъ); колкото за втората *уо,* тя припомня негли „удълженото *о*ª или *ō* на Дринова (може и затвореното *ó* на Верковича), и въ такъвъ случай заедно съ него трѣба да се държи отдѣлно отъ *оа*. Шишковъ повтаря сѫжденията си за устовскитѣ отмѣници, вече прострѣни върху пó-широко родопско землище, и въ книгата „Животътъ на българитѣ въ срѣдна Родопа" (Пловдивъ, 1886). За „двойнитѣ гласни" *оа, уо* той казва, че „приематъ ударението въ крайната едногласна, като правятъ съ това да се чюе гласътъ на първата не ясно наполовина, а на послѣднята проточено", напр.: доáрво, коáрстъ. Съ това тълкувание Шишковъ дава на своитѣ означения *оа, уо* изрична стойность на двоегласки, когато у Чолакова и Константинова *оа* е положително буквена спрежка за единъ простъ звукъ. По тълкуването на Шишкова излиза, че въ отмѣницитѣ *оа, уо* има свързани по една гласка несричкова, и тя е първата, и втората гласка сричкова, която е и назвучна; тъй че тия отмѣници прѣдставятъ възходещи двоегласки, дѣто свърхъ това вториятъ елементъ се отличава съ пó-голѣма естествена екова пълнота. Пó-късно Шишковъ изнесе досущъ различни оцѣнки за изговора на сѫщитѣ отмѣници, отъ което може да се сѫди, че тѣхното особито учленение въ родопскитѣ говори много го е мамило.

Първиятъ авторъ на една история на българския езикъ, полскиятъ филологъ Антони Калина („Studja nad historyą języka bulgarskiego", 2 части 1887, въ Rozprawy wydziału filologicznego на Краковската академия, т. XIV. и XV. 354, 384, 393, 412), намира въ Родопитѣ за назвучни **ж, ъ, ѧ, ь** една отмѣница, която се изговаря или *ō, ó* (така и въ Дебъръ), или пъкъ поради дълготата на тия е разложена въ двоегласка *o͡a*. Въ примѣритѣ, що привожда Калина, сѫ употрѣбени покрай *ó, o͡a* (róka, m'oso, vo͡arch, mo͡alči) още означенията *о*ª и ᵘ*о* (moªka, vᵘotre); а отъ това се види, че неговото схващане на ᵘ*о*, сир. ʸ*о*, се изравнява съ *уо* на Шишкова, докжд *о*ª стои въ обратенъ смисълъ спрѣмо *оа* (= ᵒ*а*)

у тоя подирния, сир. прѣдставя низходеща двоегласка. Безъ да поддържа двоегласково учленение на сѫщата отмѣница, Сырку я уподоби въ гласежа ѝ подъ *оа* на ромънското *ó* (напр. въ róta, bólă) и на албанската двоегласка *ova* (у тоскитѣ; вж. „De la phonologie bulgare, dialecte macédonien“ въ La Macédoine etc. par Ofeïcoff, 1888. 236—310). Поради това и мисли Сырку, че тая каже бѣлѣжита поява, която е свойствена само на ахърчелебийския говоръ, е заета отъ ония траки и власи, съ които българскитѣ славѣни сѫ имали отъ памтивѣка сношения. Изобщо обаче по Сырку между родопскитѣ помаци владѣе *о* за назвучни ѫ, ъ и ь. И Л. Милетичъ приима въ дисертацията си „O članu u bugarskom jeziku“, Zagreb 1889. 46 за ѫ въ Ахърчелебийско, Широка-лъка и Неврокопско *ō*, или удължени *о*ᵉ и *о*ᵃ; а въ „Сборника за народни умотворения и пр.“ 1890, II. („Старото склонение въ днешнитѣ български нарѣчия“, 226—8) само възпроизвожда означенията *оа, ьоа* и др. у Чолакова и Шишкова, безъ да имъ дири гласежа.

Работливиятъ и отдаденъ на просвѣтата въ роднитѣ си Родопи С. Шишковъ основа прѣзъ 1887. г. списание „Родопски старини“, което посвети на фолклора на родопскитѣ българи. Градивото изъ разнитѣ говори пакъ го постави прѣдъ нуждата, да избира буквени означения за фонетични особитости и да обяснява изговора на еднитѣ и на другитѣ. Въ I. книжка на списанието си той тегли границитѣ на едно самостойно „родопско нарѣчие“ и сочи като прѣдна отлика въ него това, че замѣстя кореннитѣ тѫпогласни *ъ, ь, ѫ* съсъ проточени или двойни *ô, ŷ, ò̂á, ỳá*, а кореннитѣ *е, ѣ, я* съсъ *ьô* или *йо*. Ала въ примѣритѣ изъ самото градиво (отъ Устово?) срѣщаме вмѣсто тия означения друга редица: *ó* (или ò), *ô, oá* и *ôá*. И въ двѣтѣ редици, съгласно съ казаното отъ Шишкова въ „Животътъ на българитѣ etc.“, чъртицитѣ надъ буквитѣ показватъ назвука надъ всѣка отмѣница, а гуглитѣ удължения изговоръ; и ако назвуковитѣ чъртици биватъ двояко наклонени и стоятъ не надъ втория елементъ на двоегласкитѣ, вината ще да е нетолкова авторска, колкото печатарска. Изравнимъ ли върху тая основа диякритичнитѣ разлики между двѣтѣ редици, въ тѣхъ ще се яви пълна прилика откъмъ означенията *ô* и *оа*; а подиръ изравнение и между членове на втората редица тая ще състои само отъ *о, ô* и *оа*. Отъ двѣтѣ пъкъ редици заедно ще излѣзатъ общи означения *о, ô, у, оа* и *уа*, първитѣ три съсъ гласежъ „проточенъ“, а осталитѣ „двоегласкови“. Понеже въ двоегласкитѣ по Шишкова е назвученъ

вториятъ елементъ, а първиятъ едвамъ се чуе наполовина, и то неясно, означенията *оа* и *уа* (сир. *°а́* и *ʸа́*) трѣба да се вематъ съ такава звуковна стойность, дѣто половичнитѣ елсменти *о* и *у* да се отнасятъ взаимно като два правописни бѣлѣга на едно и сѫщо *о*. безъ назвукъ учленявано и въ родопскитѣ говори близко до *у*.[1]) Така биха се отнасяли взаимно и въ означенията *ó*ᵃ и *ó*ᵊ елементитѣ *а* и *ъ*, безъ назвукъ учленявани тъй малко отлично единъ отъ други. Това тъкмо се забѣлѣзва и у Константинова, когато поставя въ Сборника за народни умотворения и пр. 1889. кн. I. стр. 140 равенството *о͡а*=*о*ᵊ. Удълженитѣ *о* и *ó* ще да се отнасятъ помежду си както Верковичовитѣ „отворено" или „затворено *ó*"; а между затворено *ó*(=*ō* у Дринова?) и удълженото *у* отношението трѣба да е такова, каквото е между Калиновитѣ *ō* или *ô* и *ʸо*(сир *ʸо*). Въ послѣдица отъ тия съображения като съберемъ петьтѣ означения отъ „Родопски старини" I. кн., *о*, *ó*, *у*, *оа* и *уа*, само подъ тритѣ *о*, *ó*(=*ʸо*, *у*) и *оа*(=*уа*), дохаждаме пакъ до ония сѫщи особити изговори, които сѫ се тъклили Шишкову и по̀прѣди подъ означенията *о*, *уó*, и *оа* въ „Животътъ на българитѣ etc"; *о* и *ó* стоятъ по̀-близу до обикновеното *о*, като „отворено и затворено *ó*", *оа* се накланя къмъ *а*, а и тритѣ притежаватъ своя дължина, по̀-малка или по̀-голѣма.

За гласежа на *оа́*(=*ȍа́*, *ȍа̂*, *у̀а̂*) Шишковъ се обяснява още еднажъ във II. книжка на „Родопски старини". На стр. 28. четемъ отъ него заб. 11.: „въ думитѣ по мѣстно нарѣчие [сир. ахърчелебийско], въ които ся срѣщатъ д в о й н о г л а с н и т ѣ—*оа*—като п*оа*ть, к*оа*рсъ и др. ся изговарятъ в з а и м н о и нѣкакъ п р о т о ч е н о и винаги ударението на думата пада надъ тѣхъ. Затова тѣ съставляватъ е д и н ъ з в у к ъ, свойственъ с а м о на р о д о п с к о т о н а р ѣ ч и е". Съ това обяснение се уславява наистина изразътъ на твърдението, че *оа* е д в о е г л а с к а (и то възходеща), ала не се отстранява смисълътъ на сѫщото, че *оа* не е простъ, еднострoенъ звукъ, но съставенъ и съсъ своя дължина. Между туй въ слѣдната, III. книжка отъ сѫщото списание Шишковъ ни изненажда въ езиковно градиво отъ ксантийскитѣ села Исьоренъ, Габрово, Еникьой още съ означение *ъа* (нѣйдѣ *ъа*), покрай *ъ* (или *ь*=*'ъ*) *о*, *оа*, на отмѣници за **ж**, **ъ**, **ѧ**, **ь**, като пише и *ъ͡а*, *о͡а* (или *ъ͡а́*, *о͡а́*). Тукъ има очевидна съотвѣтность между означенията *о*, *оа* отъ по̀-прѣдната

[1]) При това съпоставяне ние стоимъ изключиво възъ почвата на опрѣдѣлението отъ Шишкова, та не взимаме прѣдъ видъ и положението на бърнитѣ, кога се учленяватъ *о* и *у*.

редица и сегашнитѣ ъ, ъа, които завѣрно прѣдставятъ нова говорна особитость. Скобата надъ ъа и тукъ показва сричковото единство на двата елемента — ͡ъа; а елементътъ ъ отъ ͡ъа е ново учленение срѣщу отвореното *о* отъ ͡оа. Други „малки“ особитости се загатватъ още отъ Шишкова за говора въ Даръдере (кн. IV. стр. 6.), ала не сѫ показани.

Двоегласково естество е признато на ахърчелебийската отмѣница *оа* и въ „Сборника отъ народни умотворения, обичаи и пр.“ отъ А. Илиевъ (книга I. и едничка, 1889) въ пѣсни отъ селата Райково (стр. 60-1, 386) и Чокманово (101-15). Редакцията на сборника бѣлѣжи на стр. 102 : „въ д*оа*рва, както на всѫдѣ дѣто стои *оа* се изговаря като двоегласка изведнажъ. Тъй се изговаря *оа* и въ в*оа*рварице. Отъ тази двоегласка въ с. Райково се чуе пóвече *а*, а пъкъ въ Чокманово — пó-вече *о*“. Ще рече, и да е поставена въ пѣснитѣ редомъ спрежката *оа*, тя има изговоръ нееднакъвъ: въ едното село се изговаря по начинъ, който я прави двоегласка възходеща (сир. ^{o}a), както бѣ сѫдилъ пó-рано и Шишковъ за *оа* и *уо*, а въ другото село изговорътъ изкарва двоегласка низходеща (сир o^{a}), каквато се разбира и у Калина подъ означението o^{a}. Ала едно лично свидѣтелство на устовеца И. Бѣлковски (записувачътъ на пѣсни у Чолакова) ни внушава да различаме покрай двата отбѣлѣзани у Илиева изговора на отмѣницата *оа* още трети, който се чуе въ самó Устово. Бѣлковски привожда по споменъ сѫждението на единъ старецъ, свой съселянинъ, който се присмивалъ на чокмановци, че думали нѣкакъ „п*о*лна к*о*шта ч*о*рна в*о*лна“, а пъкъ райковци казвали „п*а*лна к*а*шта ч*а*рна в*а*лна“, когато найправо се изговаряло въ Устово. Тъкмо тоя изговоръ Бѣлковски се опиталъ да прѣдаде въ свое врѣме (въ сборника на Чолакова) съ буквитѣ *оа*, както споменахме вече пó-напрѣдъ. Сѫждението на стареца отъ Устово за гласежа на *оа* у райковци се признава отъ урожденеца на с. Райково (долно), нѣкогашенъ учитель тамъ, Х. Господиновъ само за нѣколко коренни кѫщи, понеже всички остали се изравнявали откъмъ тая страна съ устовци. Дали не ще сѫ ония нѣколко кѫщи прѣдставители на пó-старъ гласежъ на *оа* — такъвъ, какъвто се е записалъ и въ сборника на Илиева, та гласежътъ, познатъ на Х. Господиновъ като прѣвладащи въ Долно Райково, да се тълкува съ послѣшно приравнение къмъ устовския, понеже Долно (и Горно) Райково отстои на 3—4 километра отъ Устово, поминъчното срѣдище на околнитѣ села? Всѣкакъ по бѣлѣжката у Илиева намъ сѫ засвѣдочени три различни гласежа на

една ахърчелебийска отмѣница за **ѫ**, **ъ**, **ѧ**, **ь**, които можемъ да си прѣдставимъ подъ употрѣбенитѣ и отъ други за сѫщитѣ гласежи означения *ᵒа*, *оᵃ* и *о͡а*.

И така по мнѣнията на записувачи и изслѣдувачи на говори отъ родопското нарѣчие, на простора отъ Скребатно прѣзъ Чепино и въ Ахърчелебийско, тамъ сѫществуватъ назвучни отмѣници за **ѫ**, **ъ**, **ѧ**, **ь** отъ нѣколко вида, а именно: 1) единъ звукъ, бѣлѣзанъ у Чолакова (за Скребатно), отъ Славейкова и Иречека (за Чепино) съ *о*, което по Ягича е широко, а по Верковича би било „отворено“ *ô*, та и по Сырку би могло да се доближи до *о͡а* (сир „ни *о* ни *а*“), като си запазва извѣстна дългота; 2) други звукъ („ни *о* ни е“), който бива да се приеме за „затворено“ *ô* по Верковича, та се мисли отъ Шишкова (за Устово), Калина и Дринова (за Ахърчелебийско) за удължено *ʸо*, *у*, *о*; 3) трети звукъ, негли вече двоегласковъ, близъкъ до „отвореното“ *ô*, е оня *о͡а*, който у Чолакова (за Устово) и Константинова (за Карлуково) е изтълкуванъ като „ни *о* ни *а*“, па е приетъ така, или като *оᵃ* отъ Теодорова, Калина и Милетича. Ала тоя звукъ е наблюдаванъ още въ двѣ отсѣнки — а) било като низходеща двоегласка *оᵃ* (за Чокманово) у Илиева, б) или пъкъ като възходеща двоегласка *ᵒа* (за Райково) пакъ у Илиева и отъ Шишкова (*ᵒа*, *ʸа* за Ахърчелебийско); 4) най-сетнѣ четвърти звукъ двоегласковъ *ъ͡а* е посоченъ отъ Шишкова за селата Исьоренъ, Габрово, Еникьой. Въ по́-ново записано градиво у Шишкова и тоя звукъ се вѣсти съ двѣ отсѣнки: а) *ъа* като възходеща двоегласка, и б) *ъᵃ* като низходеща.

Колкото и да залѣгаме да сведемъ всички употрѣбени отъ споменатитѣ книжовници и учени означения за извѣстнитѣ отмѣници въ родопското нарѣчие къмъ по́-малъкъ брой бѣлѣзи на сѫщински или най-вѣроятни гласежи, все пакъ въ резултатъ остая нѣщо, което е доста разнолико и невѣмъ съдържа въ себе една несигурность. Ние намѣрихме за възможно да се приберемъ само при бѣлѣзитѣ *о*, *ô* (двата въ смисълъ на „отворено“ и „затворено“ *ô* на Верковича), *о͡а*, къмъ които приижда напоконъ и *ъ͡а*, та да кажемъ, че подъ тѣхния изговоръ, за всички скупно малко или много удълженъ, сѫ си прѣдставяли записувачи и изслѣдувачи ония особити звукове, които въ говоритѣ на Скребатно, Чепино, Ахърчелебийско, Ксантийско отмѣнятъ подъ назвукъ старобългарскитѣ **ѫ**, **ъ**, **ѧ**, **ь**; ала дали тая спекулативна възможность се оправдава отъ дѣйствителностьта? Самата нееднаквость на означенията на отмѣницитѣ у единъ и сѫщи записувачъ или изслѣдувачъ стига

да възбуди мисъль, че гласежътъ на една или друга отъ тия отмѣници не е добрѣ уловенъ отъ писмото; и таково двоумѣние се закрѣпява още пóвече, като не е дадено отъ никого и едно пó-сжществено, пó-научно опрѣдѣление на учленението, свойствено на една или друга отъ означаванитѣ сѣкашъ опипомъ отмѣници. Едно нѣщо трѣба да изтъкнемъ по тоя поводъ, а именно, че когато сж показвали записувачитѣ и изслѣдувачи, съ какви назвучни отмѣници за **ѫ**, **ъ**, **ѧ**, **ь** се отлича родопското нарѣчие, не винаги сж държали смѣтка за говоритѣ, дѣто владѣятъ отмѣницитѣ, па и за условията въ единъ и сжщи говоръ, при каквито отмѣницитѣ биватъ различни; защото наистина отмѣницитѣ *о* или *ó* характеризуватъ говори отдѣлни отъ другъ, въ който стои вмѣсто тѣхъ *ъ*, както и отмѣницата *o͡a* лжчи говоръ особитъ срѣщу оня, дѣто се слуша *ъ͡a*, а пъкъ говорътъ съсъ *o͡a* напр. показва вмѣсто тая отмѣница друга, ако сричката не е твърда, но мека. Обаче несъмнѣно е, че всички тия отмѣници иматъ помежду си тѣсно родство фонетично (покрай етимоложкото), въ което най-характеренъ членъ на рода се явява ахърчелебийската отмѣница *o͡a* и съ нейнитѣ двѣ отсѣнки *°a* и *o^a*.

Откакъ почна да излиза „Сборникътъ за народни умотворения наука и книжнина“ (= СНУ, 1889), издаванъ отъ българското министерство на просвѣщението (отъ XIX. книга насамъ, 1903., отъ Българското книжовно дружество), нови записувачи, комай все учители, принесоха въ него свои градива изъ родопското нарѣчие, между тѣхъ и пó-раннитѣ Хр. Константиновъ и С. Шишковъ. Нееднакво сж прѣдавани въ тия приноси назвучнитѣ отмѣници за старобългарски **ѫ**, **ъ**, **ѧ**, **ь** въ говора на едно и сжщо село, като намираме освѣнъ извѣстнитѣ вече звукове още и *а* (въ меки срички и *е*). У Константинова е отбѣлѣзана за чепинска Баня отмѣница *ó* срѣщу чисто *о* у записувача Д. Екимовъ; а самъ Шишковъ прѣдава тая отмѣница за нѣколко ахърчелебийски и рупчоски села изедно ту съ *оа* или *°a*, ту съ *óа* или *оá*, ту пъкъ съ *ж^a* или *^ж a* (=*ъ^a* или *^ъ a*). Вече във II. книга на „Сборника“ (1890) редакцията му обръща нашето внимание (стр. 127. зб.) върху разлики въ говора на отдѣлни села въ родопската краина Рупчосъ, за да ни уталожи види се чуденето прѣдъ нееднакви означения на родопски отмѣници за сжщитѣ старобългарски звукове; ала съ това още не се прѣмахватъ съмнѣнията за вѣрность и правилность на означенията, особито кога сж тѣ правени отъ сжщия записувачъ за говора отъ сжщото село. Тия съмнѣния ще е чувствувала ясно редакцията, та въ XI. книга (1894.) се споразумѣва съ г. Шишкова, да прѣдава

ахърчелебейскитѣ „двугласни“ еднакво съ *°а* (стр. 72. зб.); обаче малко пó-нататъкъ споразумѣнието се разваля, понеже споредъ Шишкова само означението *ж^а* прѣдавало добрѣ двугласнитѣ (стр. 140. зб.). Най-сетнѣ и това означение Шишковъ ограничава, като обявява пъкъ за неточно, настало по недоразумѣние и прѣдишното *°а*; той настоява сега (стр. 163. зб.), да се употрѣбятъ означения *о^а*, *ж^а*, *ж* (=ъ) — вѣроятно спроти както се чуятъ тѣхнитѣ изговори във всѣко село отдѣлно. Нека забѣлѣжимъ, че градивото, за което станалъ първиятъ договоръ между редакцията на „Сборника“ и записувача Шишкова за вѣрно прѣдаване „двугласнитѣ“ (стр. 73-4, 94-5, 138-40), е надписано като ахърчелебийско, ала е черпено отъ лица въ рупчоскитѣ села Чепеларе (означение *°а*) и Орѣхово (означение просто *ж*, или *ж^а*, нѣколко пжти и *°а*). Дали трѣба да си мислимъ тукъ, че лицата сж по говоръ ахърчелебийци, а прѣселени въ Рупчоско? Обаче и въ такъвъ случай би трѣбало да прѣдполагаме, че потеклото имъ не е отъ едно село, щомъ у еднитѣ личи отмѣница *°а*, а у другитѣ главно *ж*. Нашитѣ недоумѣния за истинското състояние на работата се умножаватъ, когато виждаме Шишкова да надписва ново градиво отъ Орѣхово (отъ нови лица?) като рупчоско (стр. 163-4), при все че и тамъ отмѣницитѣ сж *ж* (ъ) и *ж^а*. Или Орѣхово отъ Рупчосъ има еднакъвъ говоръ съ нѣкое село отъ Ахърчелеби? А както говорътъ отъ друго ахърчелебийско село се отлича по отмѣница *°а*, която Шишковъ означава послѣ за пó-правилно съ *о^а*, така притежава сжщата отмѣница и селото Ситово въ Рупчосъ (стр. 163). Обаче какъ да тълкуваме случаитѣ в*ж°*лци, гр*у°*м въ градивото отъ това село? Завѣрно е влиялъ въ записването на първия случай обиходниятъ правописъ вълци-вжлци, та не се добило в*у°*лци съсъ сжщото *у°*, както във втория случай (срв. в*уó*лькь въ „Славиеви гори“, 1894. кн. IV. 52, отъ Ситово); а това *у°* по учленение не ще да е отлично отъ онова *уо*, което бѣ отбѣлѣзвалъ Шишковъ пó-рано и което видѣхме у Калина подъ *^uо*, па отъ своя страна приравнихме къмъ *ō* на Дринова или къмъ затворено *ỏ* на Верковича. Тукъ не примѣсваме и означението *о°* у Шишкова, въ градиво орѣховско, понеже отмѣня звуковетѣ *ой* (к*ó°*ту, неам*ó°*си), а не носовки и ерове.

Прѣдишното си означение *оа* за ахърчелебийски отмѣници на **ж, ъ, ѧ, ь** Константиновъ поддържа и въ СНУ I., дѣто обнародува „Материялъ за изучване родопското нарѣчие“, взетъ изъ единъ дамаскинъ, писанъ до 1859. г. по народенъ езикъ съ гръцки букви. Писачътъ, прѣводачъ на словата (проповѣди) въ дамаскина, попъ

Кириакъ отъ Устово, си помагалъ съ гръцкитѣ букви ο и α тамъ, дѣто по Константинова ималъ да означава отъ ахърчелебийския говоръ „тѫпия звукъ о͡а=ο" слѣдъ твърди съгласки; „умегченото произношение на сѫщия звукъ, т. е. звукътъ іо͡а—ьо͡а=ò" той означавалъ съ ε (стр. 140). Отъ това личи, че благочестивиятъ писачъ схващалъ въ своя говоръ звука на Константинова о͡а ('о͡а) нѣкакъ тъй, както да доближава съ изговора си въ твърди срички по́вече ту гласката *о*, ту гласката *а*, а въ меки срички по́вече гласката *е*. По тая насока намъ идатъ на умъ ония два звука, за първия отъ които („ни *о* ни *а*") намѣрихме у Чолакова и у Шишкова означенията *оа*, *оᵃ* и *ᵒа* (срв. сѫщото по Илиева), а втория („ни *о* ни *е*") досѣщахме и подъ Верковичовото „затворено *ó*". Константиновъ опрѣдѣля и тукъ (стр. 142. зб. 19.), че „тѫпогласнитѣ звукове *ж* и *ъ* [сир. ж и ъ] се произнасятъ както *о* съ ефектъ [?] къмъ *а=о͡а=оъ*", когато сѫ подъ назвукъ; ала изобщо сѫди, че разясненията по родопското нарѣчие (между друго разбира се и по неговата фонетика), печатани до 1888. година, сѫ недостатъчни, и че това нарѣчие мѫчно се схваща (стр. 135). Тия сѫждения ще да важатъ и за сами Константинова. Въ словесно градиво отъ разни мѣста на това нарѣчие той и съпругата му Шина записватъ въ СНУ съ нѣколко разни букви назвучни отмѣници за носовки и erове, при което допущатъ нееднаквость въ буквитѣ и за отмѣницитѣ отъ едно и сѫщо село. Така за чепинскитѣ села Баня, Лѫжани и Корово сѫ употрѣбени при отдѣлни записвания три разни бѣлѣга за сѫщитѣ отмѣници, *ó*, *ô* и *ᵒа*, и ние оставаме въ извѣстно недоумѣние за относителния гласежъ на тия бѣлѣзи; за село Долно-Райково е показана пакъ отмѣница *ᵒа*, ала за Фролово (колиби въ Бабякъ при Чепино) двѣ редомъ, *ᵒа* и *ж*.[1]) А какъ се отнася отмѣницата за село Петково о͡а къмъ фроловската, чепинската и другитѣ ахърчелебийски *ᵒа*—дали както устовската къмъ райковската по Илиева? Нека припомнимъ, че означението *ᵒа* се вѣсти у Константинова въ СНУ, откакъ става споразумѣнието между редакцията на сборника и Шишкова, та е възможно да го е поставяла и самата редакция.

Десетина други записувачи на словесно градиво изъ Рупчосъ, Чепино и Ахърчелеби въ СНУ комай не прибѣгватъ за назвучнитѣ отмѣници на носовки и erове къмъ означенията, които съ толкова грижа за точность избиратъ и нагаждатъ Константиновъ и Шишковъ.

---

[1]) Има поводъ да се мисли, че и тая отмѣница *ж* въ говора на Фролово се е наставила подобно на говора въ Чепино само въ пологитѣ при *л-р* между съгласки.

Както сѫ постѫпили Славейковъ и Иречекъ, у които отмѣницитѣ сѫ не доста точно прѣдставени просто съ буквата *о*, така и пó-вечето отъ споменатитѣ записувачи сѫ си послужили въ сѫщитѣ случаи съсъ сѫщата буква. И да допуснѣхме дори, че въ нѣкое тѣхно градиво *о* вѣрно прѣдава бѣлѣзания звукъ, все пакъ за градивото имъ отъ Чепино напримѣръ не можемъ да приемемъ обикновенъ гласежъ *о* тамъ, дѣто Константиновъ е слушалъ нѣкакъвъ другъ, та го бѣлѣзалъ съ *ó* и дори съ *°а*, а К. Шапкаревъ (Сборникъ отъ български народни умотворения, часть I. кн. 3. стр. 312. заб.) и съ *оӑ*.[1]) Само единъ записувачъ турялъ *ó* вмѣсто *о*, въ градиво отъ рупчоското село Вързбово; ала другъ употрѣбилъ *оа* за ахърчелебийското село Петково. Означението *á* отъ трети за Павелско и *ж* отъ четвърти за Хвоина ще да отговарятъ пó-вѣрно на говоритѣ въ тия села отъ Рупчосъ, които не сподѣлятъ вече съ осталитѣ родопски говори никоя отсѣнка или боя на особитата отмѣница за назвучни **ж, ъ, ѧ, ь**.

Покрай СНУ, дѣто е принасялъ най-много градиво за познание на родопскитѣ говори, С. Н. Шишковъ обнародувá такива приноси и въ новитѣ си списания „Славиеви гори" (1894, излѣзоха 8 книжки) и „Родопски напрѣдъкъ" (излиза отъ 1903.), съ които продължи пó-раннитѣ свои „Родопски Старини". Въ „Славиеви гори" кн. I. се четатъ слѣднитѣ забѣлѣжки за изговора на означени особити отмѣници въ говоритѣ на Чепеларе, Ситово, Орѣхово (въ Рупчосъ), Устово, Фатово (въ Ахърчелеби) и Ксантийско: „всѣкждѣ въ народнитѣ умотворения, гдѣто се срѣщнжтъ групитѣ... *о͡а, у͡а, іо͡а, у͡о, ъ͡а* — тѣ съставляватъ единъ звукъ въ мѣстнитѣ произношения" (стр. 38); „*ъа* въ селата Малево, Орѣхово и други Рупчоски, въ селата Еникьой и Габрово Ксантийско — *ж*, само че малко клонеще на *а*, което въ едни думи е пóвече, а въ други пó-малко" (стр. 52). Сравнени тия забѣлѣжки на Шишкова съ направенитѣ отъ него до 1894. г. другадѣ по сѫщия прѣдметъ, тѣ сѣкашъ не познаватъ никаква дългота въ означенията *уо, оа (°оа), уа, ъа,* които вече несамо не се изговарятъ „двоегласково", както се казваше пó-напрѣжъ, но не сѫ и „проточени". Инакъ обаче тия означения се посрѣщатъ съ прѣдишнитѣ у Шишкова, отъ които *уо* бѣхме успоредили като *ʸо* съ удължено *ō* и затворено *ó*, а *оá-уá* схванали като *°а*. За това *°а* е настоявалъ Шишковъ слѣдъ 1894. г., както видѣхме, прѣдъ редакцията на СНУ. Колкото за гласежа на *ъа*,

[1]) Шапкаревъ приравнява по отмѣницитѣ *о, оӑ* за **ъ, ь, ж (ѭ)** дебърския говоръ съ родопския, като мисли тоя за дебърско-тракийска смѣша.

той е пакъ прѣдишниятъ, схванатъ отъ насъ като ъ^а, ала намѣстѣ съ толкова ослабѣло *а*, че комай се изравнява съ обикновения звукъ ъ = ж. Родопскитѣ говори, които притежаватъ тоя изговоръ на особититѣ отмѣници за назвучни носовки и ерове, ще да образуватъ откъмъ тая страна прѣходъ между източното българско нарѣчие и родопското.

Въ списанието си „Родопски напрѣдъкъ" Шишковъ се опитва да пролѣе повече свѣтлина върху „родопския говоръ" (нарѣчие), който трѣба да се смѣта като усамотенъ островъ между западнитѣ и източни български говори (срв. у Цонева СНУ XVIII. 374). Широкитѣ Родопски планини образуватъ една диялектова область съ отдѣлни покраини, дѣто владѣятъ пó-малки говорни особитости. „Освѣнъ че не се знаятъ — каже Шишковъ — географичнитѣ прѣдѣли на родопския говоръ съ неговитѣ подговорни особици, но не се знае и до гдѣ се простира неговото влияние" (кн. V. стр. 162). Между пóвече най-бѣлѣжити особици той изтъква и назвучната отмѣница за старобългарски носовки и ерове, за чийто гласежъ дава нови опрѣдѣления. Споредъ него (стр. 163) изобщо въ родопското нарѣчие е за отбѣлѣзване изговоръ на звуковетѣ ж-ъ въ коренитѣ, нѣйдѣ и въ суфикситѣ съ ударение на *о^а*, удължено *ó* и съ прѣдгласъ *у^о*. Въ централния родопски говоръ, ахърчелебийския, ж-ъ въ корени и суфикси назвучно се изговарятъ на *о* съ прѣгласъ на *а* = *о^а*: до^арву, ко^аща, ре^ько^ал, валько^ат. Обаче въ нѣкои села отгласътъ къмъ *а* никакъ не се забѣлѣзва, а остава само *о*, но малко поудължено — *ó* (с. Чокманово, стр. 164), другадѣ пъкъ като съ прѣгласъ на *у* = *у^о* (Ситово, Мугла): дóрву, кóща, ду^орву, ку^оща. Тия звукове прииматъ и йотация, т. е. дѣто трѣба да се смекчатъ: *мьо^а*су, *мьо*су. Най-чистъ отъ влияние на други говори откъмъ *о^а* и *ьо^а* остая центърътъ на родопското нарѣчие, Ахърчелебийско, когато въ краищата му почнува да се забѣлѣзва влиянието на *ъ^а*, напр. въ Чепино. По осталитѣ простори на Родопитѣ на сѣверъ и югъ, на западъ и истокъ, звуковетѣ *ж-ъ* сж запазени подъ назвукъ и се изговарятъ съ отгласъ дѣ пó-силно, дѣ пó-слабо на *а* = *ъ^а*: дъ^арву, мъ^ака. Въ нѣкои села на централния говоръ (Устово, Райково, Тозбурунъ) се срѣщатъ единични случаи, дѣто *о^а* е минало въ чисто *а* (кáща, вáлна), ала това явление е много рѣдко, та не може да се взима като говорна особица, защото въ една и сжща челядь само нѣкои членове изговарятъ въ извѣстни думи *а* вмѣсто обикновеното и свойствено *о^а* или *ó*. Пó-нататъкъ Шишковъ се спира при рупския говоръ (въ Рупчосъ, кн. VI.

стр. 202): ъ-ѫ въ корени и суфикси подъ назвукъ се изговарятъ съ отгласъ на *а* — ъ*ᵃ*; безъ назвукъ минуватъ въ *а* ясно, което въ нѣкои думи потъмнява, та би могло да се отбѣлѣзва съ ᵊ*а* (ръᵃка, р*а*ка́вница, дъᵃну, ѝзд*а*ница). Откъмъ тоя звукъ селата Ситово и Лилково правятъ изключение и се отнасятъ къмъ ахърчелебийския говоръ: звукътъ е чокманското *ó*, въ нѣкои думи *уо*, съ прѣгласъ въ началото на *у*, но едва забѣлѣзано; ала се срѣща, ако и рѣдко, и ъ*ᵃ*: *бó*бреᵊ, д*ó*ну (Лилково) и *буó*бреᵊ, д*уó*ну (Ситово), но и бъᵊз, дъᵃщеᵊре́ᵊ. Въ чисто турскитѣ думи отгласа на *а* = ъᵃ липсува: кърк, Тъмреᵊш. Срѣщатъ се думи и съ чисто *а* и ъᵃ съ омекчение на прѣдходната съгласка (стр. 203): те́ᵊвну и т'ъᵃвну, чеᵊсту и ч'ъᵊстиц, з'ъᵃмам. Говорътъ въ Широка-лѫка (въ Рупчоско) по общитѣ си форми и особитости е ахърчелебийски (стр. 297).

Приведенитѣ нови опрѣдѣления на Шишкова за гласежа на родопскитѣ назвучни отмѣници на носовки и ерове очевидно се отклоняватъ въ нѣщо отъ даденитѣ въ „Славиеви гори“ и възвиватъ пакъ къмъ оних, които запознахме отъ „Родопски старини“. Едно отклонение отъ първитѣ и възвиване къмъ вторитѣ състои въ това, че поне за чокманското *ó*, *ô* Шишковъ признава изговоръ у д ъ л ж е н ъ, какъвто (дори и двоегласковъ) до 1904. г. бѣ обявилъ и подъ означенията *оа*, *уа*, *уо*. Другото отклонение е, че сега той говори за „прѣгласи“ отъ *о* „на *а*“ (бѣлѣжи това съ ᵒ*а*), за „прѣгласъ“ и „прѣдгласъ“ *у* на *о* (бѣлѣжи го *у*ᵒ) и за „отгласъ“ отъ *о* на *а* (все *о*ᵃ), или отъ ъ на *а* (бѣлѣзано ъᵃ). Тия „прѣгласи“, „прѣдгласи“ и „отгласи“, като сѫ отъ една страна термини за една и сѫща звукословна поява, отъ друга страна безъ друго сѫществено опрѣдѣлятъ онова, което въ „Родопски старини“ бѣше само инакъ изказано съ думитѣ гласъ н е я с е н ъ, гласъ н а п о л о в и н а. Тамъ прѣдставяха такъвъ неясенъ, п о л о в и ч е н ъ гласъ въ означенията *оа*, *оу* първитѣ букви, понеже вторитѣ гласѣха назвучно и „п р о т о ч е н о“. Върху тая основа ние приехме тия „д в о е г л а с к и“ за възходещи и ги означихме съ ᵒ*а*, ʸ*о*. Означенията на Шишкова въ „Родопски напрѣдъкъ“ *о*ᵃ, *у*ᵒ, вмѣсто да покажатъ половичния гласежъ („прѣгласъ, прѣдгласъ, отгласъ“) *о*, *у*, съ пó-малката буква, тѣ му даватъ пó-голѣмата, и отъ това произлиза буквената разлика за сѫщитѣ звукове. По сѫщия начинъ и ъᵃ трѣба да се смѣта за ᵊ*а*, съ половиченъ безназвученъ гласежъ на ъ. И така отъ казаното отъ Шишкова въ „Родопски напрѣдъкъ“ за гласежа на особититѣ родопски назвучни отмѣници на носовки и ерове въ разни говори разбираме слѣдното: 1) въ Устово, Райково, Тозбурунъ, села ахър-

челебийски, па и въ Широка-лѫка (Рупчоско), се чуе °*а*, спорадически се вѣсти и *а* (срв. показанията на Х. Господиновъ по-горѣ); 2) въ Сятово, село рупчоско, и Мугла (между вакъфскитѣ въ централна Родопа) се чуе ʸ*о*, ала покрай това и (чокманско) *ó* въ Ситово и Лилково (Рупчоско), наврѣменѣ и ᵊ*а*; 3) въ Чокманово (Ахърчелебийско), та и въ Устово се чуе *ó*. безъ да се забѣлѣжи „отгласътъ' на *а*; 4) въ Чепино се чуе ᵊ*а*, което въ рупчоскитѣ села Орѣхово, Хвойна, Павелско, Малево бива или пóясно (като *а*), или пóтъмно (като *ъ*); 5) ако изговорътъ на чокманското *ó* е удълженъ, още пóвече трѣба да се забѣлѣзва дългота въ изговора на ʸ*о*, °*а*, ᵊ*а*, пóрано означавани *уо*, *оа*, *ъа* и дори оцѣнявани за двоегласки.

Ако у Шишкова разнообразието въ опрѣдѣлението и означението на особититѣ родопски отмѣници зависи и отъ изрично посоченитѣ отъ него покраински и мѣстни говори, то не е показано въ такава зависность у другитѣ изслѣдувачи, които сѫ засѣгали отмѣницитѣ на **ѫ, ъ, ѧ, ь** въ родопското нарѣчие: всѣкой отъ тѣхъ изтъква малко много инакъвъ звукъ или гласежъ, а всинца мислятъ въ тоя случай за цѣлата родопска область, рѣдко само за извѣстна нейна краина.

П. Лавровъ, сега професоръ въ Петербургъ, отбѣлѣзва за **ѫ** отмѣница *а* въ едно „горнородопско" нарѣчие, а следъ *о* изобщо въ родопскитѣ говори, та и за **ѧ, ь** (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, 1893. стр. 26, 27, 32, 39). При все че се ползува отъ обнародваното градиво у Чолакова и въ СНУ кн. I-IV., той не споменува отмѣницата *о͡а* съ нейния особитъ гласежъ, опрѣдѣленъ отъ Чолакова и Константинова. Нѣколко пѫти се бѣ спиралъ прѣдъ сѫщия прѣдметъ покойниятъ В. Облакъ въ ASPh (= Archiv für slavische Philologie) и СНУ. Той сѫдѣше, че въ Ахърчелеби отмѣницата на **ѫ** е „широко" *о*, произлѣзло отъ *а* въ назвучни, дълги нѣкогаси срички (ASPh XVI. 1894. стр. 476) — таково *о*, каквото има и въ Дебъръ, въ говора на Галичникъ, именно широко, наклонено къмъ *а* (все тамъ, XV. 1903. стр. 304-5). Обаче дебърското и родопското *о* сѫ настанали по различно развитие. Въ СНУ XI. 1894. („Приносъ къмъ българската граматика" — срв. „Einige Capitel aus der bulgarischen Grammatik" въ ASPh. XVII. 1895) Облакъ прострѣ ахърчелебийската отмѣница *о* и върху говоритѣ въ Чепино и Рупчосъ (стр. 531); ала веднага слѣдъ това (стр. 532) бѣлѣжи, че тя е въ Ахърчелеби ***оа*** (звукъ едноставенъ), а въ Рупчосъ, Широка-лѫка и Че-

пино *о* (ASPh. XVII. 139, 143, 438). Пó-нататъкъ ахърчелебийскиятъ звукъ *оа* се означава съ *о*ª (538), което припомня казаното на стр. 531. за *о*ª въ дебърското село Кленье: „то е единъ звукъ, който почва съ *о*, но тутакси минава въ кратъкъ *а*, почти *о*ª“. Тоя звукъ въ Кленье се отлича отъ отмѣницата *о* въ Галичникъ, понеже е пó-широкъ, като се доближава въвъ втората си половина до *а*, та е нѣкакъ *о͡а* („Macedonische Studien“ въ Sitzungsberichte на Виенската академия, philos.-histor. Classe CXXXIV. 1896. 23, 25, 145). Ахърчелебийското *оа* ще да има споредъ Облака по потекло, а може и по гласежъ, една успоредица въ нѣкои хърватски чакавски говори, дѣто дълго *а* се обръща на звукъ срѣденъ между *о* и *а* (отъ него се развило нѣйдѣ *о*), и друга успоредица въ словенския юнски говоръ (Jaunthaler Dialect), дѣто въ дълги срички се чуе подобенъ звукъ å. Затуй вѣрва Облакъ, че *о͡а* въ родопскитѣ говори е произлѣзло върху квантитетска основа (СНУ XI. 567).

Въ обширна критика на съчиненията на Калина и Лаврова по българския езикъ („Два труда по историята на българския езикъ“, СНУ X. 1894) Л. Милетичъ бѣ натякналъ Лаврову, че не споменува ахърчелебийското *о͡а*, и забѣлѣзалъ по тоя поводъ, че щомъ се схване главниятъ законъ за появата на това *о͡а*, лесно ще се групиратъ около него и онѣзи отклонения, които се явяватъ по говоритѣ, напр. въ чепинския спрѣмо ахърчелебийския (стр. 42). Кое е поне чепинското отклонение, у Милетича не е съобщено, та не може да се рѣши, дали не е онова *о*, което е поставилъ до *о*ª въ ASPh. XX. 1898. стр. 588. Ала работата става пó-ясна въ най-новото му съчинение „Das Ostbulgarische“, 1903. Въ говоритѣ на Ахърчелеби, Рупчосъ и Чепино той разпознава само двѣ отмѣници: широко *о* и *о*ª (стълбецъ 38). За гласежа имъ и разпространението въ тритѣ области опрѣдѣля слѣдното. Отмѣницата въ Ахърчелеби е самогласка, която се изговаря между *о* и *а*, ала не прѣдставя двоегласка, както погрѣшно се е съобщавало досега; тъй че тя най-добрѣ може да се означи съ *о*ª, понеже е наистина едно отворено, инди слабо закрѫглено *о*, което силно изглаша въ *а* (стлб. 211, 215). Тая истинска стойность на ахърчелебийската отмѣница Милетичъ лично констатиралъ въ Пловдивъ у помаци отъ Чепеларе, които досущъ ясно изговаряли *о*ª. Въ Рупчосъ и Чепино отмѣницата е *о*, което звучи пó-вече или пó-малко широко; обаче въ първата область се чуе повечето *о*ª, което намѣстѣ звучи и пó-тѣсно, пó-близу до обикновеното *о*, та се и пише просто *о*, а

във втората область o^a се доближило до обикновеното *o*, при все че тамъ има още o^a (стлб. 216). Отъ това излиза, че o^a владѣе като особита назвучна отмѣница за старобългарски носовки и ерове и въ тритѣ родопски области, или по́-добрѣ го́вори, ала тъй, че въ ахърчелебийския говоръ господарува напълно, въ рупчоския има до себе едно стѣснение къмъ *o*, а въ чепинския е наддѣляло това тъкмо *o* покрай o^a. Милетичъ тукъ не се озърта къмъ инаквата разподѣла на тия отмѣници по родопскитѣ области и села у Шишкова, нито пъкъ къмъ другитѣ имъ видове или отсѣнки у Шишкова и Илиева. Между туй положително е, че селото Чепеларе въ Рупчосъ съсъ своята отмѣница o^a далечъ не покрива и половината отъ рупчоската область, дѣто владѣятъ и отмѣници *ъ*, ^{a}a, *a*; че и въ Ксантийско, на югъ отъ Ахърчелеби, има надмощие отмѣницата $\widehat{ъa}$; и че особитата чепинска отмѣница е позната и въ ахърчелебийски села, а сама́ у дома си не е настанена въ пологитѣ *trt, *tlt, дѣто още живѣе *ъ*. Отъ друга страна понеже ахърчелебийското o^a по Милетича е „слабо закръглено“ *o*, което „силно“ изглаша въ *a*, то ще е въ сѫщность равно съ онова родопско $\widehat{oa}$, което Облакъ би уподобилъ на юнското словенско å и което по Шишкова и Илиева се чуе напр. въ Райково, та би се означило найдобрѣ съ ^{o}a срѣщу друго, чокманско o^a. Стане ли отвореното o^a по Милетича по́-тѣсно, за да се доближи до обикновеното *o*, то ще прилича вече негли на „затвореното“ *ó* у Верковича, и тогава „широкото“ *o* на Милетича ще се успорежда съ Верковичовото „отворено“ *ó*, или съ Ягичовото пакъ „широко“. Така въ сѫщность Милетичъ трѣба да отлича три особити родопски отмѣници: ^{o}a (Ахърчелеби), отворено *ó* (Рупчосъ-Чепино?) и затворено *ó* (Рупчосъ).

За гласежа на своето o^a (= ^{o}a) Милетичъ намира право опрѣдѣлението, дадено у Чолакова (стр. 323. заб. 2.) и отъ Константинова (СНУ I. 142. заб. 19), при все че тоя подирниятъ поставя още $\widehat{oa}$ = *oъ;* ала означението у тѣхъ *oa* той обявява за неправилно и таково, отъ което се е породило у записувачи и изслѣдувачи мнѣние за двоегласковъ характеръ на o^a. Мѫчно е да се стовари вината за таково мнѣние върху Чолакова и Константинова, когато първиятъ, а особито вториятъ сѫ казвали за *oa,* че изобразява единъ звукъ, поради което и пръвъ Константиновъ употрѣби скобата надъ $\widehat{oa}$. „Двойни гласни“ *oa, yo* постави за родопски отмѣници най-напрѣдъ Шишковъ, а подиръ него биде характеризувано $\widehat{oa}$ като двоегласка отъ Калина и Илиева, отъ тогова обаче съ малко значещата оговорка, че двѣтѣ гласни *oa* се изговарятъ

„изведнажъ". По́-важно е друго обстоятелство, изтъкнато при *оа* или други еднородни родопски отмѣници и върху което Милетичъ не е обърналъ внимание; то е „удълженийтъ", „проточенийтъ" изговоръ, дълготата, за която свѣдочатъ Дриновъ *(ō)*, Калина *(ō, ô)*, а особито Шишковъ, отъ когото имаме най-обилни наблюдения въ отликитѣ на родопскитѣ говори. Не се е изказалъ по́вече ясно за квантитета на „едноставния звукъ" *o͡a* ни Облакъ, у когото поне е успореденъ гласежътъ му съ единъ словенски звукъ *å* въ дълги срички. Може би на присѫщието и на такава дългота въ родопското нарѣчие се дължи забѣлѣзаната отъ Славейкова негова обща отлика, че „стои провлѣканесто и расцапано" (Наука II. 468). Самъ Милетичъ описва една дълга назвучна самогласка *å* на говора въ село Еркечъ (въ Айтошкия балканъ), която каже силно напомня звука *ô* на говора въ Ахърчелеби, а още по́-силно кайкавско-хърватския *å*; и поради присѫщието на такива подъ назвукъ дълги самогласки еркечкиятъ говоръ, по сѫждението на Милетича, прѣминува комай въ пѣние („Das Ostbulgarische" 152, 154). Завѣрно къмъ такова „пѣние" ще да сочи и не съ музикаленъ усѣтъ изразеното отъ Славейкова „провлѣканесто и разцапано" качество на родопското нарѣчие. Сѫщо така се е изразилъ за говоритѣ въ Рупчосъ Г. Димитровъ, който е обиходилъ цѣлото българско княжество, за да го опише исторически, географски и етнографски: „въ Рупчоска околия" каже „доста провлекателно говорятъ" („Княжество България", пловдивско издание 1895. стр. 26 = софийско издание 1894. стр. 9). За говора въ Еркечъ (и Голица, Паницово) Димитровъ отбѣлѣзва само особитата отмѣница *а̀* (па̀рво, возда̀ша), като прѣдполага и по други бѣлѣзи, че жителитѣ въ тия села сѫ отколѣшни прѣселенци изъ Рупчоско (вст. 23 = 7; по Иречека тѣ сѫ староселци отъ срѣднитѣ вѣкове, СНУ V. 1891. 504). Еркечката отмѣница *å* у Милетича, напомняща силно ахърчелебийската *ô*, е отличена отъ него съ учленение между *а* и *о* при извѣстно закрѫгление на бърнитѣ и твърдѣ мъничко снижение на долната челюсть. При слабо закрѫгление бърнено, ала между *о* и *а* се учленява и *ô*, вмѣсто което инакъ Милетичъ пише *оᵃ*. Понеже „силниятъ" изгласъ на елемента *а* при завършъка на учлението на *оᵃ* ни даде поводъ да си прѣдставимъ тая отмѣница подъ означение *ᵒа*, крайниятъ елементъ *о* на отмѣницата *å* ни води къмъ обратно означение *ᵃо*. И прѣдставяме си приликата между ахърчелебийската и еркечката отмѣници въ отношението *ᵒа* : *ᵃо*, ако е дадено условие, че напорътъ на гласа и въ двѣтѣ се намира въ

крайния елементъ. „Дифтонгическое произношеніе“ присѫжда на ахърчелебийското $\widehat{оа}$ (*оъ, jоа*) и Т. Флорински, Лекціи по славянскому языкознанію I. 1895, 183.

Особития звукъ $\widehat{оа}$ въ родопскитѣ говори Б. Цоневъ смѣта не за едноставенъ, но за сложенъ. Той си го прѣдставя съ изговоръ, въ който се чуе ту повече *о*, ту повече *а* („Програма за изучване българскитѣ народни говори“ въ СНУ XVI—XVII. 1900. стр. 885); и като не показва, кой отъ двата елемента на сложния звукъ се изговаря съ по́-голѣмъ напоръ, може би сподѣля за гласежа на $\widehat{оа}$ мнѣнието, изказано комай съсъ сѫщитѣ думи у Илиева за райковското *°а* и чокманското *о*^{а}, па извѣстно и отъ разясненията на Шишкова. Изобщо Цоневъ отлича въ родопскитѣ говори три изговора на отмѣници на коренно ѫ: *ъ*^{а} въ Рупчосъ, *о*^{а} въ Ахърчелеби, *ó* (= широко *о*) въ Чепино, които сѫ прѣходъ отъ ирационалния звукъ *ъ* къмъ чисто *а* или *о* („Къмъ историята на българския езикъ“, СНУ XIX. 1903. стр. 57). Съсъ всичко това той се отклонява отъ мнѣнието на Милетича, ала не се съгласува и съ Шишкова, до когото все пакъ стои по́-близу поне откъмъ видоветѣ на отмѣницитѣ. По движението на учленението отъ *ъ* къмъ „чисто“ *а* Цоневъ би трѣбало да означава родопската отмѣница *ъ*^{а} обратно съ *ᵃа*, както пояснихме сѫщото и спрѣмо Шишкова; а съотвѣтно съ това и неговото означение *о*^{а} ще се замѣни съ *°а*, както биде пояснено и спрѣмо Милетича. У Цонева не става дума за квантитетъ на *ᵃа, °а, ó*.

Въ приведенитѣ до тукъ бѣлѣжки, сѫждения, нагледи и опрѣдѣления на разни записувачи и изслѣдувачи на родопско езиковно градиво досѣжно до особититѣ родопски отмѣници на старобългарски назвучни юсове и ерове намъ се чъртае една трийсетгодишна книжовна история на мнѣнията за реченитѣ отмѣници. Ние изложихме тия мнѣния за гласежа на отмѣницитѣ, безъ да анализуваме, кога коя отъ тѣхъ се вѣсти подъ назвукъ за една или друга отъ старобългарскитѣ гласки **ѫ, ъ, ѧ, ь**; нашата цѣль бѣше да покажемъ, що е било до сега констатирано за тѣхъ въ книжнината, като имахме главно прѣдъ очи особитото, характерното за родопското нарѣчие въ сравнение съ другитѣ български нарѣчия. При изложението на всѣко отдѣлно мнѣние ние застаяхме на становището на автора му, и съ неговитѣ собствени наблюдения и термини дирѣхме да си разяснимъ сѫщината на прѣдмета. Ала за да се добиятъ отъ разнитѣ описания и означения на прѣдметнитѣ родопски отмѣници податки, годни за сравнение, нашитѣ разяснения трѣбаше

подиръ всичко да прѣваждатъ намѣстѣ чуждитѣ изрази и бѣлѣзи на други, пòвече съотвѣтни на описванитѣ отмѣници. Така ни се обяви една редица особити по гласежа си звукове, които владѣятъ по отдѣлно въ редица родопски говори; а въ тая редица звукове е най-много мжчилъ схващането на книжовници и учени оня, който се смѣта за ахърчелебийска, или пò-тѣсно стои като устовска особитость въ родопското нарѣчие. Той е звукътъ *о͡а*.

Понеже за особития тоя звукъ *о͡а* сжществуватъ досега толкова нееднакви опрѣдѣления и означения, ние ще се опитаме да го характеризуваме по истинския му гласежъ, като се ржководимъ отъ свои наблюдения и използуваме установеното отъ други. Покрай *о͡а* ще можемъ опрѣдѣли гласежа и на осталитѣ сродни нему особити родопски звукове — все назвучни отмѣници на старобългарски юсове и ерове — като имъ посочимъ отношението спрѣмо *о͡а*.

Всинца, що сж разправяли за гласежа на родопския звукъ *о͡а*, сж отбѣлѣзали въ него положително както дѣлъ (екъ) отъ учленение на *о*, така и дѣлъ (екъ) отъ учленение на *а*, ако и въ нееднакви помежду имъ отношения. Мнѣнието на Дринова за учленение само на *о* удължено не се отнася — както вече забѣлѣжихме — къмъ сжщинския звукъ *о͡а*. Като знаемъ, че старецътъ устовецъ на Бѣлковски е разпознавалъ отъ устовското *о͡а* други два подобни звука, дѣто по свѣдочбитѣ на Илиева и Цонева еднажъ наддѣлява учленението (екътъ) *о* (чокманско *о*ᵃ), а другожъ учленението (екътъ) *а* (райковско ᵒ*а*), ние трѣба да държимъ *о͡а* съ таково учленение, при косто двата дѣла (ека) *о* и *а* горѣ-долу да се уравновѣсятъ, и въ това взаимно отношение да се сливатъ въ единъ еднострoенъ производъ, за да прѣдставятъ „единия", „простъ" звукъ *о͡а* на Константинова. По тогова учленението на *о͡а* трѣба да се произвожда въ устата тамъ, дѣто се захваща звукътъ *о* и се изкарва *а* подобно на *ъ*; инди *о͡а* се учленява въ пологa прѣди всичко веларна (подъ мекото небце), послѣ съ задния край на езикова гръбъ, повдигнатъ срѣдно, и напоконъ при извѣстна степень и форма на бърнения отворъ и напрежение на производещитѣ органи. Напрегнатиятъ заденъ край на езика се държи въ сжщность подъ прѣдната область на мекото небце, сир. пòвече напрѣдъ отъ гърлото (зѣва). Отворътъ на бърнитѣ е слабо закржженъ, а закржжението става смѣсено, започнато вертикално, па веднага прѣвърнато въ хоризонтално, и съ мънино понизение на долната челюсть; между вертикалното и хоризонталното закржжение бърнитѣ излека се подаватъ отъ жбитѣ напрѣдъ и при

понизението на челюстьта напущатъ своята активность. Това тъкмо смѣсено закръжение на бърнения отворъ и понизение на долната челюсть е причина на производдания и възприиманъ двоякъ, слѣтъ екъ при учленението на устовското $\widehat{оа}$. Екътъ на едно напрегнато веларно срѣдно *о* вече отнапрѣжъ е полазенъ отъ ека на сжщо таково *а*, та тѣсната везка помежду имъ съвсѣмъ не е неумѣстно означена отъ Константинова съсъ скобата надъ *о* и *а*.

Ако подиримъ у E. Sievers, Grundzüge der Phonetik [5](1901, стр. 103), въ таблицата на самогласкитѣ нашия звукъ $\widehat{оа}$, ние нѣма да го намѣримъ, защото тамъ не сж прѣдставени самогласки съ разни степени и форми на закръжението (срв. § 275). Обаче и не бихме имали право да го диримъ въ чия и да е таблица на самогласки едноставни, понеже $\widehat{оа}$ прѣко увѣренията на Константинова и на други слѣдъ него изглежда да е звукъ сглобенъ, „сложенъ", както поддържа и Цоневъ. Двоякиятъ екъ въ него, отличанъ и отъ Облака, и отъ Милетича, говори вече въ полза на сжждението на Цонева. И наистина, натъкми ли се изговоръ на $\widehat{оа}$ и непрѣкжсвано се продължава гласежътъ му, той въ продължението си не ечи такъвъ, какъвто е въ началото си. Ако слѣдъ почнатия изговоръ удряме съ дланьта си срѣщу бърнитѣ доклѣ се продължава гласежътъ, ние ще добиемъ една редица еднакви екове, въ които нѣма нищо подобно на началото на гласежа; тия екове, колкото и да сж видоизмѣнени отъ удрането по бърнитѣ, ще отговарятъ на учленението само на едно малко-много напрегнато веларно срѣдно *а*, безъ потрѣбното за нѣкое *о* закръжение на бърнения отворъ. Това показва, че въ изговора на $\widehat{оа}$ имаме тѣсно свързани двѣ учленения, виновници на екове отъ двѣ степени, инди и на два особни звука. Първиятъ звукъ (*о*), учленяванъ прѣзъ траянето на началното, пó-изразито закръжение на бърнения отворъ, има естествено пó-малка екова пълнота; а вториятъ звукъ (*а*), съ който се завърша сглобениятъ гласежъ, като се учленява при спусната мъничко долна челюсть, сир. при пó-голѣмъ отворъ на устата и пасивни бърни, притежава сравнително пó-голѣма екова пълнота. Двата особни, свързани въ единъ производъ звука $\widehat{оа}$ образуватъ по такъвъ начинъ една двогласка. Отъ тѣсното съединение ведно е естествено, всѣкой отъ звуковетѣ да измѣня въ нѣщо своето учленение, сир. да се редуцира, и тогава да бжде за себе такъвъ, какъвто единично да не се срѣща въ звуковата система на говора.

Обикновено двогласкитѣ се смѣтатъ дълги гласки, при все че съставнитѣ имъ звукове могатъ да стигатъ до най-крайна крат-

кость и една двоегласка да не трае пó-дълго отъ всѣка сричка съсъ съгласка и кжса самогласка. Та и въ двоегласкитѣ поради едносричковата връзка между съставнитѣ имъ звукове само единътъ отъ тия важи за самогласка (сричковъ сонантъ), а другиятъ спада на съгласка (несричковъ консонантъ). **Устовската двоегласка** *о͡а* и да нѣма отъ Милетича и др. признание на дългота, пакъ е дотолкова **дълга**, че участвува съсъ свой пай въ „**проточения**" характеръ на говора. Въ нея не може да се покаже отдѣленъ звукъ дълъгъ, нито пъкъ такъвъ, който да важи само за съгласка; тя е двоегласка, въ която двѣ кратки самогласки въ тѣсната си едносричкова везка сѣкашъ не издаватъ, коя отъ тѣхъ се изговаря съ пó-голѣмъ напоръ на гласа, та владѣе надъ другата и е сричкова, а коя съ пó-малъкъ, та се подчинява подъ първата и е несричкова: и двѣтѣ се прѣливатъ една въ друга. Двоегласката *о͡а* затуй неизглежда да е низходеща (съ напоръ върху първия си съставникъ), или възходеща (съ напоръ върху втория). Двата съставника тъй се уравновѣсятъ взаимно, че първиятъ (*о*) и да започва да ечи прѣденъ подъ назвука на сричката, се учленява съ пó-слаба екова пълнота. Такива двоегласки се казватъ „**несжщински**". Подобна по качество на тая *о͡а* може да се посочи въ българскитѣ говори още една, именно *е͡а*, която сжщо тъй не е била досега призната отъ домашната диялектология. Подъ назвукъ и като отмѣница на ѣ тя се чуе най-изразито въ говора на Банско (Разложко), па е присжща и на родопскитѣ говори, дѣто помага за „протакане" на изговора.[1]

Съставникътъ *а* отъ двоегласката *о͡а* въ Устово умѣрява съ ековата си пълнота силата на напора на съставника *о*; ала въ

[1]) Като прѣглежда новобългарскитѣ отмѣници на ѣ въ СНУ XVIII., Б. Цоневъ дума за родопската отмѣница, че прави изговора **широкъ** и малко **провлѣченъ**; а това каже произлиза отъ едно комай **цѣло** *е* прѣдъ самогласка *а*, което **личи хубаво**, и отмѣницата, съставена отъ *е* и *а*, добива характеръ на **двоегласка** (стр. 378). Цоневъ я означава съ *ᵉа*. За разложката отмѣница той би прѣдложилъ означение *ᵉё* или *æ*, за да се види на тоя звукъ и „**сложностьта** му, и твърдостьта му и **дължината** му" (381). А Милетичъ държи за родопската (рупска) отмѣница (въ централна Родопа и къмъ югъ) бѣлѣга *ᵉä*, употрѣбенъ най-напрѣжъ отъ В. Облакъ за говоръ въ Солунско, като припомня, че подъ него никакъ не бива да се мисли за нѣкаква двоегласка, за каквато се е промъкнало въ науката мнѣние подъ бѣлѣга *е͡а* (Das Ostbulgarische, стлб. 222). Обаче Облакъ (Macedonische Studien, 25) опрѣдѣля за *ᵉä*, че „се захваща съсъ *е*, което бърже прѣминува въ *ä*." Това опрѣдѣление прилича на приведеното пó-рано негово за *о͡а* въ Кленье, съ което отличаше въ опрѣдѣления звукъ **двѣ половини**. Както и да се мжчимъ да опрѣдѣляме гласежа и качеството на *е͡а* = *ᵉа* = *ᵉä* въ Банско, ние не ще можемъ да забъшимъ въ него учленението, при което гърбътъ на езика полазя тънко едно слѣдъ друго **двѣ** пологи: първа палатовеларна срѣдна и втора веларна срѣдна, двѣтѣ ненапрегнати; съединението на двѣтѣ се чувствува сѣкашъ и отъ челюстния жгълъ, за да се изкара учленението на съставника *а*. Банската двоегласка *е͡а* би могла да се означи по Sievers'а съ *ᵉа*ⁱ. Въ други говори има нѣкои отлики отъ това учленение.

Чокманово тоя подирниятъ се издига съ напора си надъ *а* така, че ясно владѣе като сричковъ. Затуй е казалъ Илиевъ, че тамъ се чуе повече *о*, и подобенъ фактъ не се отрича отъ Цонева; затуй сѫ били принудени и Облакъ съ Милетича, да отличатъ и отлѫчатъ едно „отворено", „широко" *о* въ особития родопски звукъ; и съ право пише А. Калина, че „звукътъ *о* се изговаря удължено подъ влиянието на облия назвукъ и нѣкакъ съ извѣстенъ отгласъ във видъ на самогласково *а*" (Studya, 384). Чокманската двоегласка не прѣлива взаимно двата си съставника, както устовската, но запазва помежду имъ извѣстенъ прѣходъ (разставка). Тя учленява *о* съсъ силно хоризонтално закрѫжение и съотвѣтно изпѫчане на бърнитѣ (както обикновената напрегната самогласка *о*), а съставника *а* изкарва по-слабо, полугласково; тоя е вече ясно несричковъ. Това качество на *а* е ималъ на умъ Шишковъ, когато е писалъ за ахърчелебийско „*о* съ прѣгласъ на *а*" въ „Родопски напрѣдъкъ" 163. Така чокманската двоегласка е низходеща, та умѣстно се означава съ $о^а$, което би се равнило на *оа̯*. Полугласковото качество на съставника *а̯* го сближава яко съ изговора на *ъ*, поради което и бѣ се явило означение $о^ъ$ отъ Теодорова, възприето намѣстѣ отъ Константинова и Милетича.

Обратно става учленението на райковската двоегласка: тамъ несричковъ, полугласенъ е първиятъ съставникъ *о*, а сричковъ, носещъ напора на гласа е вториятъ, *а*; или съ думитѣ на Шишкова: „ударението е върху *а*, отъ което *о* се чуе наполовина, а *а* проточено". Двоегласката е възходеща; и понеже динамично по-силниятъ и сричковъ съставникъ се учленява при по-голѣмъ устенъ отворъ, та има и по-голѣма естествена екова пълнота отколкото динамично по-слабиятъ и несричковъ, сѫщата двоегласка е отъ вида на „сѫщинскитѣ". И за нея прилѣга означението $^оа$, употрѣбено въ разни случаи отъ Шишкова и отъ Константинова; то би се равнило на *о̯а*. Отъ тука съ постъпенъ прѣходъ къмъ по-голѣмо закрѫжение и изпѫчване на бърнитѣ въ началото на изговора на двоегласката неусѣтно се достига до изговоръ *уа* = $^у а$, какъвто Шишковъ изтъква още между другитѣ родопски отмѣници на юсове и ерове подъ назвукъ.

За с. Чокманово Шишковъ бѣлѣжи въ „Родопски напрѣдъкъ" I. 163, че неговътъ изговоръ не оставя да се чуе пълна двоегласката $о^а$, както е въ други срѣднородопски села, но изкарва само *о* „малко поудължено", безъ „отгласа къмъ *а*". Таково *о*, като отмѣница за назвучни юсове и ерове, сѫществува въ родопскитѣ говори, и него

тъкмо ще е чулъ Дриновъ, за да го характеризува като *ô;* то е веларно, срѣдно, напрегнато и закрѫжено дълго *о* (= *о*¹ у Сиверса), мислено вѣроятно и отъ Верковича подъ опрѣдѣлението „затворено *ô*", при все че това му опрѣдѣление прилѣга и за другъ, палатоверларенъ напрегнатъ звукъ, именно за оня, който и по означенията у Чолакова излиза да е „ни *о* ни *е*" (= *ö*¹ по Сиверса) и се вѣсти въ палатални срички. На друго мѣсто Шишковъ означава своето „поудължено" *о* съ *ó*. Подъ сѫщата буква го привожда и Калина. Милетичъ го изкарва отъ „стѣснение" на *о*ᵃ. Освободено отъ напрежението на езика, то става на Верковичово „отворено *ô*", или Ягичово „широко *о*". При напрежение на езикова задни край, ако не и при слабо удължение, отличатъ въ Чепино назвучната отмѣница *о* за юсове и ерове отъ назвучното етимоложко *о* (= *о*¹ у Сиверса). И това напрегнато *о* = *о*¹ трѣба да се чете подъ проститѣ означения *о* на отмѣници у Славейкова, Иречека и Шапкарева за Чепино (у Константинова *ó*), у Чолакова за Скребатно и у нѣкои учители-записувачи въ СНУ за други родопски села. Напрегнатото веларно срѣдно *о* нѣйдѣ се изговаря несъмнѣно съ единъ запнатъ почетъкъ („fester Einsatz", Sievers⁵, § 385), сирѣчъ тъй, че дихътъ за *о*¹ трѣба напрѣжъ да разбие приготвения затворъ на гласилкитѣ и тогава да се учлени самата самогласка; отъ това се образува пакъ подъ мекото небце прѣдъ назвучното и дълго *о* единъ избухливъ гръклянов звукъ, който подъ дѣйствието на дължината и назвука може да се развие и до полугласково *у*. По тоя начинъ вмѣсто *ô*¹ произлиза *'ô*¹, та дори двоегласка *ᵘо*¹ = *уо*¹. За нея срѣщаме у Шишкова означенията *уэ* и (погрѣшно) *у°*, като се бѣлѣжи тамъ съ огледъ къмъ това подирното, че въ нѣкои срѣднородопски села се чуело вмѣсто *о*ᵃ само *о* съ „прѣгласъ" (или „прѣдгласъ") на *у*. Калина е възприелъ означението на Шишкова въ правилния видъ (съ латиница) *ᵘо*.

Отъ Шишкова знаемъ още означения *ъа* = *ъ*ᵃ *(ж*ᵃ*)*, *'а* (*ˣа*), които слѣдъ горнитѣ разяснения и опрѣдѣления, и сравнени съ *о*ᵃ, *'а*, не оставятъ съмнѣние, че сѫ пакъ двоегласки; въ тѣхъ играе вмѣсто *о* съставникъ *ъ*, еднажъ сричковъ, а другожъ несричковъ, полугласенъ. Съставникътъ *ъ* би билъ напрегнатъ високъ веларенъ звукъ, щомъ е отличенъ отъ напрегнатото *а*. Дали се чуе двоегласка *ъ͡а*, съотвѣтна на *о͡а*, и дали съставникътъ *ъ* отъ *ъ*ᵃ се явява подъ толкова вида, както *о* отъ *о*ᵃ, не ни е показано отъ никого.

Тия двѣ редици двоегласки — *о͡а, оа, оа* и *ъа, ъа* — извадени изъ обнародуваното досега градиво за родопскитѣ говори, може

би въ дѣйствителность да не сѫ тъкмо толкова и тъкмо отъ такива съставници сглобени, както ние ги прѣдставихме; затуй сѫ нужни проникливи и систематични издирвания на мѣсто. Ала все пакъ и тоя часъ положително сѫ дадени втората и третята двоегласка, тачe и първата, поне откъмъ начина на сглобението и типа на съставницитѣ имъ. Сѫщо така сѫ нужни още издирвания за дългитѣ самогласки *о*[1], *'о*[1] resp. *уо*, *ó*[1], при все че за мене и тритѣ сѫ достовѣрни. Особито трѣба да се дотвърди, че въ родопското нарѣчие всички тия тъй специфични звукове сѫ кое истински двоегласки, кое дълги самогласки, ако и да имъ се не знаятъ още или отричатъ дори такива качества. Изслѣдувачитѣ на българскитѣ говори, като познаватъ напр. нѣмскитѣ двоегласки *au*, *eu*, или дългитѣ нѣмски звукове въ Mehl, Ehre, забавятъ истината, ако настояватъ, че *оа*, отъ което фактично намѣстѣ се чуе пóвече *о*, а намѣстѣ пóвече *а*, не може да бѫде двоегласка, и че въ банскитѣ *б'äл*, *б'äли* нѣма поне дълги отмѣници на ѣ, и ако сѫщитѣ изслѣдувачи дирятъ, да бѫдатъ и българскитѣ двоегласки и дълги самогласки еднакво сглобени и еднакво дълги, както напр. нѣмскитѣ. Английската дума *no* съдържа въ дългото си *о* цѣла двоегласка *оу*, не пó-дълга отъ обратното по съставъ родопско *'ō*[1], *уо*; а споменатитѣ орѣховски примѣри *кó°ту*, неам*ó°си* още пó-добрѣ постигатъ равенство съ английската дългота. (Срв. за дългота на звукове въ българския езикъ у Б. Цоневъ, СНУ XIX. 51 сл.; обаче нека забѣлѣжимъ, че у г. Цонева не е отлѫчена фонетичната дългота отъ емфатичната).

Разпространението на тия особити родопски двоегласкови и самогласкови дълги отмѣници сѫщо не е още доста издирено, па и мѫчно ще може да се издири въ областитѣ подъ турска управа. По вѣститѣ, що имаме отъ разни книжовници и записувачи, а най-вече отъ Константинова и Шишкова, това разпространение, което лѫчи взаимно и говоритѣ на родопското нарѣчие, ни се прѣдставя отгорѣ-отгорѣ така.

1. Устовската отмѣница *оа* и 2. чокманската *оа* сѫ наблюдавани въ Ахърчелеби, въ горното корито на Арда, въ паланката Пашмаклѫ, и селата Устово, Лока, Подвисъ край притока Черна-Арда, Пещера, Чокманово, Кулкутникъ, Паласъ (Малки и Голѣми) по юженъ погонъ отъ тоя притокъ, Дере-Кьой (Горно и Долно), Бостина край притока Бѣла-Арда, Левочево между двата речени притока, Карлуково и Петково край притока Мала-Арда, Пюскюлие, Кременье и Хасьовица. Наблюдателитѣ не сѫ отлѫчили, дѣ се чуе едната, а дѣ другата отмѣница, понеже и не всѣкой е

билъ въ състояние, да досѣти и двѣтѣ. Отъ Константинова би се разбирало, че устовското *ôa* владѣе и въ Карлуково и Петково. Сами Шишковъ смѣсва *ôa* съ *oa* и съ *ō* за Устово, Чокманово. Нека забѣлѣжимъ, че смѣсването става найвече откъмъ мекитѣ срички, дѣто бива отмѣница *ō*[1].

Съ чокманската отмѣница *oa* (или *o*ᵃ) ще да се изравняватъ въ Широка-Лока и Чепеларе, въ южния край на Рупчосъ, при все че у Шишкова за Чепеларе намираме и *ǫa*.

3. Райковската отмѣница *ǫa* е наблюдавана въ селата Долно (и Горно) Райково между Пашмаклж и Устово край Черна-Арда, Голѣмо и Мало Вийово (Каршилж) на Мала-Арда, Фатово на югъ отъ Устово, Топоклу къмъ изтокъ отъ Фатово на Арда, колибитѣ Фролово въ Чепино (западна Родопа) и паланката Даръдере вече въ южна Родопа. Къмъ тѣхъ ще да се дружатъ и Кошница, Тозбурунъ съ градеца Смилянъ на Арда подъ Чокманово. Двѣтѣ села Райково се редятъ у Шишкова и подъ устовската отмѣница, като се подвежда пъкъ и подъ райковската Чепеларе.

4. Самогласковата отмѣница *ō* е наблюдавана въ твърди срички съ твърдѣ слабъ просторъ въ Ахърчелебийско: тя е забѣлѣзана въ село Стража, па се сочи и въ Чокманово и Левочево (по смѣша съ *oa*, *ôa*), поради което се прѣкарва дори и въ Устово. Нейната область е по-голѣма въ Рупчосъ, въ колибитѣ Сулица, Стойкитѣ и селото Върбово, всички надъ Чепеларе, като се смѣсва и съ чепеларската и широколжшка двоегласка *oa*. Въ Мугла, найюжния кжтъ на Тъмрѫшко (вакъфски села), отмѣницата е вече *ʾō* или *уо*, което се срѣща и въ Ситово, на изтокъ отъ сами Тъмрѫшъ въ Рупчосъ, при все че за Ситово и югозападното отъ него Лилково се посочва пакъ споменуваното и за Чокманово *ō*.

Отмѣницата *ō* е свойствена на чепинскитѣ села Баня, Ложане, Корово, та и на осталитѣ още Дорково, Костандово, Ракитово. Ако се твърди и за отмѣница *ъ* тукъ, то е оправдано само за опрѣдѣлени случаи, съ които чепинскиятъ говоръ се лжчи отъ говора на селата въ Рупчосъ и Ахърчелебийско съ отмѣница *ō*. Забѣлѣзани сж въ Чепино и отмѣници *oa*.

5. Най-сетнѣ двоегласката *ъa* или *ъa* прибира ведно отъ една страна села отъ Ксантийско, къмъ югъ отъ Смилянъ, та и къмъ Даръ-дере, въ южна Родопа, а отъ друга страна селата Орѣхово, Хвойна, Малево, Павълско, посрѣдъ Рупчосъ. Дѣто се чуе двоегласката *ъa*, тамъ се отбѣлѣзва и едноставна отмѣница *ъ* (*ж*), напр. въ Бойково, къмъ сѣверъ отъ Ситово, та и въ Хвойна и

Орѣхово; а дѣто се чуе ъа, тамъ се сочи вмѣсто нея и само *а*, напр. въ Павълско. Отъ Орѣхово сѫ подадени и случаи съ отмѣница *оа*.

Сборно взето, излиза доста вѣрно сѫждението на Цонева въ СНУ XIX. 59, че въ Ахърчелебийско господарува *о*[а], въ Рупчосъ *ъ*[а], а въ Чепино „*ô* = широко *о*“.

Подъ назвука, съ който само се изговарятъ двоегласковитѣ отмѣници на юсове и ерове въ родопското нарѣчие, тия двоегласки се чувствуватъ въ сричкитѣ, що образуватъ, като подъ двояка сила на издиховия напоръ. При изговора на *оа* напорътъ се степенува така, че единъ моментъ назвукътъ съ пó-голѣма сила пада върху първия съставникъ, а слѣдъ това съ пó-малка сила минува и надъ втория съставникъ. Сѫщото става и съ *оа*, дѣто ековата сила на *а* е пó-слаба, отколкото на *а* въ *оа*. Тия двоегласки, както и *ъа* въ сричкитѣ на родопски думи се изговарятъ затуй съ два върха, единъ сѫщински и други боченъ; тѣ образуватъ срички двоевърхи, за които се употрѣбя бѣлѣгъ ͡ : *оа*, *ъа*. Сѫщинскиятъ върхъ въ двоегласкитѣ *оа* и *ъа* стои слѣдъ бочния, сир. обратно на положението му въ *оа*, *оа* и *ъа*; така е и въ *уо* произлѣзло отъ *ǫ*. Ако вникне човѣкъ и въ назвучния изговоръ на дългата чепинска отмѣница *о*, ще схване и тамъ двата напорови върха, поради което и се показватъ вмѣсто нея въ думитѣ звукове *оа*. Може би тая двоевърхость на *о* покрай неговата дългота ще трѣба да се прѣдполага още подъ гуглата, съ която Верковичъ, Шишковъ и Калина сѫ го означавали (*ô*); а понеже такава гугла надъ букви се употрѣбя за означение на извѣстенъ тонически назвукъ, чепинското двоевърхо *о* трѣба да се бѣлѣжи съ *õ*.

Фонетиката установява, че дълги самогласки се цѣпятъ подъ влияние на назвука (който у тѣхъ често бива двоевърхъ) въ двоегласки (Sievers[5], § 583). Това изказа пръвъ за родопския особитъ звукъ *оа* А. Калина (Studya, 354). Послѣ и Облакъ, Милетичъ, Цоневъ изповѣдаха, че потеклото на родопската назвучна отмѣница *о*[а] лежи въ една дълга самогласка. Какъ е звучала тая самогласка, родоначалница на всѣка особита родопска отмѣница, може да се опрѣдѣли отъ наблюдения фонетични и исторични. Ние нѣмаме нито доста, нито добри документални извори, по които да прослѣдимъ истинския развой на българския езикъ, на българскитѣ говори, особито за послѣднитѣ четири-петь вѣка. Намѣренитѣ за това врѣме писмени паметници, понеже сѫ дѣло на лица книжатни, научили писменото изкуство главно по черковно-славѣнски и гръцки книги,

чъртаятъ не живъ, простолюденъ говоръ на писачитѣ, но тѣхънъ малко-много изкуственъ езикъ, откъмъ звуковетѣ си пристойно за-критъ съ условното писмено труфило. Въ записа отъ XVII. в. на попъ Методия отъ чепинското село Корово (С. Захаріевъ, Геогр.-ист.-стат. опис. на Т.-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ 1870, стр. 67-8) едвамъ могла да се промъкне думицата рѫжь, която да ни напомни днешната тамъ отмѣница ŏ; въ много други думи, дѣто също би трѣбало да личи съгласно съ днешния, па завѣрно и тогашенъ говоръ, тя е изписана съ букви, съотвѣтни на единъ „книжатенъ" езикъ. Да бѣхме намѣрили прѣписа отъ 1859 г. на ахърчелебий-ското попъ-Кирякови „дамашкино" единъ вѣкъ пó-късно и да нѣмахме дотогава други непосрѣдни изучвания на родопскитѣ говори, ние не ще можехме никога досѣти, че подъ неговитѣ грътки означения о, α, ε се е криелъ по опрѣдѣлени мѣста вече въ XIX. вѣкъ оня особитъ родопски звукъ o͡a (въ твърди и въ меки срички), който посочи подъ тѣхъ ахърчелебиецътъ Х. Константиновъ (СНУ I. 140). Така и за много особитости на български говори и езикъ отъ стари вѣкове ние ще да имаме днесъ, облегнати само върху писмени паметници, много невѣрни мнѣния. Проникливото изучване на живата българска рѣчь у простолюдието е призовано да ни развѣщае истината за езика на стари писмени извори и да замѣсти поне отъ малко-малко такива, каквито ни липсуватъ за дадени вѣкове и езиковни области.
